

Eesti nõukogude entsüklopeedia

Teadmislõome, kontekstid ja dialoogid

VIRVE SARAPIK

Artikkel võtab vaatluse alla entsüklopeedia rolli ja selle teisenemise nõukogude ühiskonnas „Eesti nõukogude entsüklopeedia” (ENE) näitel. Keskendun kolmele küsimusele: 1) millistesse kontekstidesse ENE asetub; 2) kuidas algas ENE koostamine ning kuidas vormusid selles kohalikud pürgimused ja võimuambitsioonid; 3) kuidas suhtles ENE toimetust tulevase lugejaga ja millised dialoogimudelid ENE väljaandmisel esile tulevad.

ENE väljaandmise kaudu on võimalik jälgida sulaajale iseloomulikke teadmiste esitamise viise ning lugeja kui teadmiste vastuvõtja konstrueerimist. Entsüklopeedia-artiklite lühivorm ja faktilisus, lai autor- ja lugejaskond löid omalaadse totalitaarsele teadmusmudelile vastanduva demokraatiavormi. ENE märkimisväärselt suur tellijate hulk eeldas lugejaga suhtlemist ja tema seisukohtadega arvestamist. Ühtaegu tuleb esile, et otsene või kaudne dialoogilisus oli olulisel kohal mitmel tasandil: nii võimuaparaadi kui ka pagulaskonnaga suhtlemisel.

Artikli lähtematerjaliks on peamiselt ENE väljaandmisega seotud arhiivimaterjalid Rahvusarhiivis ja kaasagne ajakirjandus. Kõrvutavaid pilguheite tehakse üleliidulistele ja teiste liiduvabariikide teatmeteostele.

1. Sissejuhatavat

Pärast Teist maailmasõda muutus tõlgenduskaanonit kehtestavate teoste roll Nõukogude Liidus üha olulisemaks. Seda vajadust teadvustati küll kohe pärast 1917. aasta oktoobrirevolutsiooni, kuid kahekümnendate aastate mõõdukas pluralism suubus ühte ja ainumõeldavasse mõtteviisi alles Stalini võimu kinnistumisega 1930. aastatel. Lõplik seisukohtade ühtlustamine toimuski Teise maailmasõja järel. Nõukogude inimesel, üliõpilasel, haritlasel ja juhtivtöötajal pidi olema mingi autoriteetne alus, millele oma hinnangutes toetuda: kuidas tohtis ja kuidas ei tohtinud asjadest rääkida. Mõistagi pakkusid esmast tuge marksismi-leninismi klassikute teosed ja nende tõlgendused, kuid paraku ei katnud see arsenal kõike. Ideoloogilist ja ühiskondlikku rolli olid määratud täitma ka entsüklopeediad. Kui marksismi aluseks olnud dialektiline meetod võinuks lubada teadmiste tõesuse üle arutamist, dispuute ja seisukohtade mitmesust, siis nõukogude praktikas jäi dialektika marksistlik-leninlike filosoofide piiratud ja kontrollitud pärusmaaks. Teiste distsipliinide aluseks oli ennekõike Lenini peegeldusteoorias¹ lähtuv objektiivse tõe kriteerium. Selle järgi

¹ Esitatud Lenini poliitilis-filosoofilises raamatus „Materialism ja empiriokrititsism. Kriitilisi märkmeid ühe reaktsioonilise filosoofia kohta” (1909, e k 1946), mida on külluslikult

eksisteerib kogu ümbritsev maailm – objektiivne reaalsus – väljaspool meie teadvust ja sellest sõltumatult. Teadmine objektiivse reaalsuse kohta ei sõltu üksikisiku teadvusest ega tunnetuse viisidest. Seetõttu on võimalik ka reaalsuse tõene ja objektiivne peegeldus.

Just objektiivselt tõeseid ja seega põhjalikult läbikontrollitud teadmisi pidigi esitama nõukogude entsüklopeedia. See tähendas teatmeteoste väljaandmise vältimatut parteilist järelevalvet, tugevat tsensuuri ja kirjastamisprotsessi äärmist kohmakust – iga kirjapandud seisukohta tuli võrrelda teiste kanooniliste käsitlustega ja arutada läbi mitmel tasandil. Stalinismi kuhtudes tähendas see aga ka võidujooksu seni varjatud faktide esitamise ja uue tõe kehtestamise nimel. Mõni autoriteetsesse trükisesse pääsenud infosähvak või ümberhinnang võis seetõttu avada tee teistsugusele, pluralistlikumale tõele ja uue tõlgendusmudeli loomisele.

Niisiis näitlikustavad entsüklopeediad suurepäraselt foucault'like võimumehhanismide toimimist ja teadmiste paratamatult ideoloogilist positsiooni. See positsioon on aga kahetine: olles loomuldasa võimuinstrumendi osa, olid entsüklopeediad samas ka seda murendavad. Vastuoludeta maailmapildi loomisel toimusid kõige tõhusamalt pikemad sidusad tekstid ja paremal juhul ka põhjalikumad teatmeteoste artiklid, mida avaldati näiteks „Suures nõukogude entsüklopeedias”. Tavapärase nõukoguliku teatmeartikli retoorika esitas nii väite kui ka vaeväite, st valitsevast seisukohast irduva teadmise. Eriti filosoofia, kuid ka teiste humanitaarteaduslike artiklite keskmes oli filosoofia põhiküsimuse väljajoonistamine: mida arvab selle teema kohta materialism, mida objektiivne ja mida subjektiivne idealism. Lühemate entsüklopeediate kokkusurutud artiklivorm ei mahutanud samal määral ideoloogilist lasti kui pikemad tekstid. Faktid olid määratluse järgi küll marksistlik-leninliku objektiivse tõe aluseks, kuid faktide esitamise ja väljajätmise tingis juba ideoloogiline valik. Entsüklopeedia žanr iseenesest nõudis aga ainevalla mingitki katmist ja tõenäoliselt tingis ka selle tegijate ametiuhkus soovi hõlmata võimalikult suurt teadmiste hulka. Seetõttu võisid neutraalsete faktide pelk esitus – faktide keel – ning faktikogumist väljanõrguvad kriitilised ebakõlad hakata töötama vastu marksismi-leninismi tihkelt homogeensele koele.

2. Esimene kontekst: nõukogude entsüklopeedia

Üle kogu Nõukogude Liidu pidid kesksete teatmeteoste kontrollitud rolli täitma suur ja väike nõukogude entsüklopeedia.² 1925. aastal oli nende väljaandmise tarvis

tõlgendatud ja kommenteeritud. Arvukatest uurimustest nõukogude ühiskonna, ideoloogia ja teadmisloome seoste kohta vt nt Graham 1993; Walker 2002; Gerovitch 2004; Yurchak 2005; Kojevnikov 2008; David-Fox 2015.

² „Большая советская энциклопедия” esimese väljaande 65 põhikõidet ja numbrita lisakõide „СССР” ilmusid 1926–1947. Teine väljaanne 51 köites, sh 49 alfabeetiliselt kõidet, 50. köide „СССР” ja 51. täiendkõide ilmus aastatel 1950–1958, kaks indeksikõidet 1960. Kolmas väljaanne ilmus 30 köites (1969–1978). „Малая советская энциклопедия” esimene väljaanne ilmus kümnes köites (1928–1931); teine väljaanne 11 köites (1936–1941, 1947) ja kolmas väljaanne kümnes köites (1958–1960, indeksikõide 1961).

loodud uus kirjastus nimega Nõukogude entsüklopeedia. „Suure nõukogude entsüklopeedia” (SNE) esimene köide ilmus juba 1926. aastal ja kogu protsess – kokku 65 põhikõidet ning üks lisakõide – kestis 22 aastat. On selge, et seetõttu sisaldas väljaanne palju sedalaadi teavet, mis neljakümnendate aastate tõekspidamistega enam kokku ei sobinud, rääkimata sellest, et mitmed kaastöölised olid kolmekümnendate lõpuaastate repressioonide käigus muudetud rahvavaenlasteks. Niisiis osutus hädavajalikuks uue, täisstalinistliku „Suure nõukogude entsüklopeedia” väljaande koostamine. SNE teine väljaanne ilmus 1950–1958, kuid ka see ajavahemik tähendas uut riiklikku ja ideoloogilist nihet. Entsüklopeedia oli menukas – tiraaž kasvas kolmesaja tuhandeni – ja jäi pikaks ajaks Nõukogude Liidu kõige autoriteetsemaks teatmeteoseks. SNE kolmas väljaanne ilmus kuuesajatuhandelises tiraažis juba hilisnõukogude ajal, aastatel 1969–1978, ning selle varasemast märgatavalt neutraalsem hoiak märgiti ära ka teispool raudset eesriiet (nt Gwertzman 1970).

Rööpselt suure entsüklopeediaga koostati „Väikest nõukogude entsüklopeediat” (VNE). Kuigi algne optimistlik plaan anda VNE välja kahe aastaga (Predislavie 1928) ei teostunud, jõudis esimene väljaanne trüki üpris kiiresti. Kümme köidet ilmusid aastail 1928–1931, osutudes siiski kohe ideoloogiliselt vananenuks.³ Juba esimese väljaande ilmumise ajal kirjutati osa varasemaid artikleid lisatiraaži (1930–1932) tarvis ümber. Kohe – 1933. aastal – alustati ümbertöötatud teise väljaande koostamist. Ka see oli plaanitud lõpetada kiiremini, kuid juba mõne aasta pärast oldi sunnitud uuendama esimesi köiteid ja ilmumisaeg venis esimese väljaande omast märksa pikemaks.⁴ Niisiis toimus võidujooks ajaga, sest isegi lühike ilmumisperiood ei suutnud tagada mitmete artiklite pikemat eluiga. VNE kolmas väljaanne ilmus loogiliselt pärast SNE teise väljaande valmimist, sula-aastail 1958–1960. Tänu lühikesele, poliitiliselt vabamale ja enam-vähem stabiilsele ilmumisajale oli kolmas VNE kõige terviklikum sõjajärgne üldentsüklopeedia. Suure ja väikese entsüklopeedia kõrvale mahtus veel kaks „Entsüklopeedilise sõnastiku” (ES) väljaannet: kolmeköiteline ilmus aastail 1953–1955, st eriti muutlikul ajal, ning kaheköiteline aastail 1963–1964.⁵

Kuigi võimuideoloogia muutumised tingisid nõukogude entsüklopeediate pideva orwelliliku ümberkirjutamise, olid need tervikuna määratud üle kirjutama varasemaid teadmisi, sh asendama tsaariaegseid ja teistest ühiskonnakordadest pärit entsüklopeediaid. Programmiliselt öeldi see välja „Suure nõukogude entsüklopeedia” esimese köite eessõnas: „Varasemates leksikonides eksisteerisid kõrvuti mitmesugused – kohati vaenulikud – maailmavaated. Nõukogude entsüklopeedia jaoks, vastupidi, on ilmtingimata vajalik selge maailmavaade, ja nimelt rangelt

³ „VNE peamine puudus on see, et väljaandmine kestis 3,5 aastat. Üldiselt on see lühike aeg, kuid meie elu- ja ehitustempo juures tohutu.” (Ot redaktsii 1931)

⁴ Näiteks avaldati 1933. aastal ilmunud esimene köide uuesti 1937. aastal, põhjendades seda suurenenud nõudlusega, kuid mõõndi ka, et mitmed vahepeal aset leidnud sündmused nõudsid artiklites muudatusi ja täiendusi (Ot redaktsii 1937).

⁵ Энциклопедический словарь (в трёх томах). Москва: Большая советская энциклопедия, 1953, 1954, 1955; Энциклопедический словарь (в двух томах). Москва: Советская энциклопедия, 1963, 1964.

materialistlik maailmavaade. Meie maailmavaade on **dialektiline materialism.**” (Ot redaktsii 1926, originaali rõhutus) Sama rõhutati väikese entsüklopeedia esimest väljaannet lõpetava, 10. köite saatesõnas: „[---] see entsüklopeedia erineb järsult kõigist varem ilmunud revolutsioonieelsetest entsüklopeediast. [---] Entsüklopeedia tuli üles ehitada täiesti uut moodi, ilma et meil oleks ees mingeidki näidiseid.” (Ot redaktsii 1931)

Nõukogude entsüklopeediad esitasid seega oma ideoloogilist positsiooni eksplitsiitselt, vähimalgi määral varjamata seda, et teadmine ja selle tutvustus on võimu-instrument. Varasematele entsüklopeediatele vastanduti aga ka teisel, lugejatasandil. „Suure nõukogude entsüklopeedia” eessõna avalauses anti teada, et „[r]evolutsioon on loonud uue lugeja, uute nõudmistega” (Ot redaktsii 1926). Just uus lugeja – oma diktatuuri kehtestav proletariaat ja laiad töötavad rahvamassid – oli see, kes vajab uut tüüpi teatmeteost, „entsüklopeediat, mis on säravalt kaasaegne ja täiesti selge maailmavaatega” (Ot redaktsii 1926). Saatesõnad määratlesid lugejaskonna vägagi täpselt. Et SNE kasutamine nõudis eelnevat ettevalmistust, oli see suunatud nõukogude ühiskonna ladvikule, kelleks olid tööliste ja ametiühingute juhid, agronoomid, parteitöötajad, ajakirjanikud, õpetajad ja üliõpilased (Ot redaktsii 1926). SNE teine väljaanne võttis lihtsama klassilise hoiaku, mida 1926. aastal veel välditi: SNE pidi „saama universaalseks teatmeteoseks nõukogude **intelligentsi** laiadele ringidele” (Ot redaktsii 1949, minu rõhutus – V. S.). Tasemelt, mahult ja ka hinnalt kättesaadavam oli „Väike nõukogude entsüklopeedia”, mille sihtrühmana peeti silmas nõukogude ühiskonna keskastet: aktiivset ja haridust omandavat töörahvast, agitaatoreid, kursante, maaharitlaskonda ja aktiivseid noori talupoegi (Predislovie 1928). Tekst pidi olema hariv ja töörahvale arusaadav, kuid ühtlasi nähti töörahvast selle kaasautorina. VNE 10. köite saatesõna kirjeldab lugejate tagasisidet, arutelusid ja nendega arvestamist (Ot redaktsii 1931). Põlistus tava, et entsüklopeedia märksõnastik ja kavand avaldati trükkis ning saadeti läbiarutamiseks ettevõtetesse, institutidesse jm (vt Bogomazova 2014: 162). Võib arvata, et see polnud üksnes sisutühi rituaal või võimuorganite nõue, vaid ühtaegu väljaande enda positsioonide kindlustamine, sest eriti tööliklassi, kuid ka laiema lugejaskonna tunnustus võis anda kaitset puhtparteilise kriitika vastu. Teisisõnu, toimus autori ja publiku põhimõttelise erisuse hajumine, protsess, mida Walter Benjamin (2010: 131–132) pidas sümptomaatiliseks ajakirjanduse arengule ja eriti 1920.–1930. aastate Nõukogude Liidule.

Ent 1938. aastast alates pidi keskse teatmeallika rolli täitma veel üks tekst, „Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei ajalugu. Lühikursus”: see avaldati ajalehe Pravda kümnes septembrinumbris, raamatuna 1. oktoobril ja selle kõikehõlmava rakenduse fikseeris ÜK(b)P keskkomitee määrus 14. novembril.⁶ „Lühikursus” oli suunatud kõigile töötajaile, õppureile ja sõdureile ning sellele pidid toetuma ülikoolide punaained. See tähendas, et kadus vähimigi marksismi-leninismi klassikute iseseisva lugemise ja tõlgendamise vajadus ning õigeks nõukogulikuks maailmavaateks piisas vaid ühest tekstist. Keskkomitee määruses nimetati „Lühikursust”

⁶ Avaldati järgmisel päeval Pravdas (Postanovlenie... 1938). Pidulikult tähistati ka „Lühikursuse” ilmumise aastapäevi, vt nt Bolshevismi... 1945; Võimas... 1948. Eesti keeles ilmus „Üleliidulise Kommunistliku (enamlaste) Partei ajalugu. Lühikursus” 1. novembril 1940, vt Partei... 1940.

marksismi-leninismi-alaste põhiteadmiste entsüklopeediaks ja see kinnisfraas liikus neljakümnendatel ühest väljaandest teise, jõudes ka „Suure nõukogude entsüklopeedia” teise trüki saatesõnasse.⁷ Et see rollinihe toimus just ajal, mil pidevate ümber-tegemiste tõttu oli takerdunud entsüklopeediate väljaandmine, näitab kujukalt nende ja „Lühikursuse” vastandlikku iseloomu ning seda, et tegemist polnud pelga metafooriga. Isegi programmiliselt selget maailmavaadet esindav nõukogude entsüklopeedia ei suutnud saavutada vajalikku kõikehõlmavat ühtsust. Vaatamata sellele, et „Lühikursus” lakkas alates 1956. aastast toimimast stalinistliku tüvitekstina, jäid paljud selle retoorilised võtted, seisukohad ja NSVL-i ajaloo periodiseering otse-selt teadvustamatagi aastakümneteks püsima, sest küllap sulatas selle intensiivne ja pühendunud kasutamine mitme põlvkonna mõtteviisi oma jäljendi.

Niisiis kuulusid vahetult pärast Teist maailmasõda nõukogude inimese teatme-arsenali ebaühtlase poliitilise koega „Suure nõukogude entsüklopeedia” esimene ja „Väikese nõukogude entsüklopeedia” teine väljaanne ning neid siduv ja õiget lugemis-hoiakut kujundav „Lühikursus”. Kõik enne Hruštšovi sula ilmunud või ilmuma hakanud nõukogude entsüklopeediad olid üle elanud selliseid poliitilisi pöörded, mis jätsid nad ajale jalgu. Kiiret aegumist ei põhjustanud mitte niivõrd teatmeteose eksplitsiitne teolisus, selle kavandatud eesmärgid, kuivõrd faktitasand. Stalini ajal tingis järjepanu ümbertrükk esmajoones see, keda või mida oli neis mainitud ning mis tuli ilmingimata välja jätta. Enamasti just faktide ülemäärusus muutis nende väljaannete ideoloogilise kursi vildakaks ja isegi kahjulikuks. Sula kõrgajaks jõudsid ilmuda sisult kõige terviklikumad VNE kolmas ja „Entsüklopeedilise sõnastiku” teine väljaanne. Siiski painas ka uusi väljaandeid faktide ümberkaalumise sund, kuid mitte ainult väljajätmisena, vaid samuti tagasitoomisena. Uut, sulaaegset iganemist tingisid muutunud ideoloogiline hoiak ja varasemad isikukultuslikud koogutused, ent samas jäi enamus marksismi-leninismi põhivarast püsima. Ka Stalini surma järel võisid muutmised ja ülekleepimised omandada naeruväärse mõõtme. The New York Times kirjeldas mõnuga, kuidas sadadele tuhandetele 1950. aastal ilmu-nud SNE 5. köite tellijatele saadeti pärast Lavrenti Beria võimult kõrvaldamist uued leheküljed, mis käsitlesid põhjalikult Beringi merd ja väina ning millega nood pidid ise asendama olemasoleva Beria artikli (Out... 1954; In and out... 1954). Paguluses ilmunud Vaba Eestlane kirjutas omakorda, kuidas nõukogude entsüklopeedia trük-kimine pandi seisma, sest sealt tuli välja võtta artikkel vahepeal ebasoosingusse sat-tunud Dmitri Šepilovi kohta (Mis sai... 1962). Šepilovi märksõna puudub tõepoolest nii vastavas SNE kui ka VNE köites. Stalini artiklit sisaldav SNE 40. köide hilines ligi kaks aastat ja ilmus sisukõidetest viimasena 1958. aasta alguses. Samal aastal anti välja SNE lisaköide, mille üks sihte oli muu hulgas taas käibesse tuua 1930. aastal represseeritud olulised väepealikud (Stalin biography... 1958; ‘Who’s again who?’ 1958).

⁷ „Stalinlik „ÜK(b)P ajaloo lühikursus” oli tõeline marksismi-leninismi valdkonna algteadmiste entsüklopeedia” (Ot redaktsii 1949).

3. Liiduvabariigid, 1950. aastate lõpp

Eestis ja teistes värsketes nõukogude vabariikides algas uue, nõukoguliku tõlgenduskaanoni kehtestamine uute ajaloo- ja kirjanduskäsitluste koostamisega. Juba 1945. aasta alguses, veel enne sõja lõppu, nimetas Eestimaa Kommunistliku (bolševistliku) Partei (EK(b)P) keskkomitee (KK) esimene sekretär Nikolai Karotamm oma intelligentsile suunatud kõnes humanitaarteadlaste esmaülesannetena uute ajalugude väljaandmist. See tähendas kogu Eestimaa ajaloo marksistlik-leninlikku (ümber)kirjutamist ja selle õige periodiseeringu andmist. Olulisena olid ära mainitud eesti ja vene rahva põlise sõpruse uurimine ning õige seisukoha kujundamine kodanliku iseseisvuse perioodi käsitlemiseks. Reaalteadlastele pandud ülesanded olid rakenduslikumad, kuid ka nende puhul rõhutati populaarteadusliku selgitustöö olulisust. (Karotamm 1945)

Omakeelsete entsüklopeediate avaldamisest sõjajärgses kõrgstalinismis siiski juttu ei tehtud. Nende väljaandmist hakati kavandama alles 1950. aastate lõpus ja eriti 1960. aastate keskel peaaegu kõigis Nõukogude Liidu vabariikides. Nii nagu paljud sedalaadi ettevõtmised, leidis ka entsüklopeediate koostamine aset keskusest tulevate suuniste ja kohalike ambitsioonide omalaadses vastastikus toimes.

Kõige esimene liiduvabariigi entsüklopeedia ilmus Ukrainas, seitsmeteistkümnes köites aastail 1959–1965. „Ukraina nõukogude entsüklopeedia” väljaandmisega oli alustatud juba 1927. aastal, kuid 1934. aastal jäi see seoses uue, stalinistliku Ukraina poliitikaga pooleli.⁸ Entsüklopeedia koostamist juhtis siis üks ukrainastamise, st omakeelse hariduse ja kultuuri edendamise eestvedajaid, haridusminister Mõkola Skrõpnõk. Stalini viljavarumise määrus⁹ ründas ka kodanlikke natsionaliste, petljuralasi ja väära ukrainastamist ning lisaks näljahädale oli selle tagajärjeks ulatuslik Ukraina intelligentsi represseerimine (nn mahalastud renessanss, ukr *розстріляне відродження*¹⁰). Uus Ukraina entsüklopeedia väljaandmise soov tärkas 1944. aastal (vt nt Ukrainskaja... 1944; Bortšuk 2014: 301–322), kuid plaanist kaugemale ei jõutud. See võeti uuesti ette 1957. aastal¹¹ ning teostus luuletaja ja akadeemiku Mõkola Bažani juhtimisel üllatavalt kiiresti¹².

⁸ Umbes samal ajal hakati koostama ka Siberi ja Uurali nõukogude entsüklopeediaid. Esimese kuuest plaanitud köitest ilmus kolm, teisest jõudis ilmuda üks köide („Сибирская советская энциклопедия”, 1929–1933; „Уральская советская энциклопедия”, 1933). Mõlema ilmumine katkes repressioonide tõttu 1930. aastatel. Ettevalmistusi tehti ka mitme teise regionaalse entsüklopeedia väljaandmiseks (vt Jefremova 2014).

⁹ Постановление 14 декабря 1932 г. ЦК ВКП(б) и СНК СССР „О хлебозаготовках на Украине, Северном Кавказе и в Западной области”. Vt <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/165221-postanovlenie-tsk-vkp-b-i-snk-sssr-o-hlebozagotovkah-na-ukraine-severnom-kavkaze-i-zapadnoy-oblasti-14-dekabrya-1932-g#mode/inspect/page/3/zoom/4>

¹⁰ Nimetus tuleneb 1959. aastal Pariisis avaldatud kirjandusantoloogia pealkirjast, mida hiljem laiendati kogu represseeritud intelligentsile (vt ka Rozstriljane... 1959).

¹¹ 18. detsembril 1957 võeti vastu Ukraina Kommunistliku Partei KK ja Ukraina NSV Ministrite Nõukogu ühine otsus Ukraina nõukogude entsüklopeedia väljaandmise kohta (vt Bortšuk 2014: 388–393; Starovoit 2015: 84). Ukraina entsüklopeediate väljaandmisi on kõige põhjalikumalt käsitlenud Stepan Bortšuk.

¹² „Українська радянська енциклопедія” ilmus 17 köites 1959–1965, indeksiköide 1968, teine väljaanne 12 köites 1978–1985. Viimasest ilmus ka täismahus venekeelne versioon.

Eestis hakati uuest entsüklopeediast avalikult rääkima samuti koos sulaga ja esimesed teated jõudsid ajakirjandusse 1955. aastal.¹³ Esialgu tuligi esile rahva hääl, lugejate soov. 1956. aasta augustis-septembris korraldas Sirp ja Vasar põhjalikuma küsitluse selle kohta, milliste raamatute avaldamist lugejad soovivad. Saadud mitmesaja vastuse hulgas mainiti entsüklopeediat 18 korral (Niisugused on... 1956). Ajakirjanduse andmeil võeti entsüklopeedia Eesti Riikliku Kirjastuse (ERK) perspektiivplaani, kuid kinnitatud aastaplaanidesse see ilmselt ei jõudnud.¹⁴ Oluline on arvestada, et just aastad 1956–1958 tähistavad kirjastamises üldisemat vabaduspuhangut ning kohaliku otsustusõiguse suurenemist. 1957. aastal loodi kirjastus Kunst, väiksema tiraažiga erialakirjandust võisid avaldada ka asutused ise ja eri tasemel koostati vägagi optimistlikke kirjastamisplaanide: „Tänu partei ja valitsuse hoolitsusele on meie kirjandus- ja kunstielu eriti viimastel aastatel muutunud veelgi intensiivsemaks ja mitmekesisemaks. EKP Keskkomitee teaduse-, kooli- ja kultuuriosakonna juhataja sm. Inti tõi selle kohta konkreetseid näiteid. [...] Hakati välja andma uusi ajakirju („Pikker”, „Tehnika ja Tootmine”, „Loomingu” Raamatukogu)”, varsti hakkavad ilmuma „Keel ja Kirjandus” ning „Eesti Loodus”. Asutakse kümneköitelise „Eesti entsüklopeedia” koostamisele jne.” (Ideelise puhtuse... 1957) Lugejate arvamus ja nõudmine oligi seejuures olulisemaid õigustusi, mis tõi esile laiade töötavate rahvammasside, „aktiivsete kommunismiehitajate” jne kirjastamispoliitikat kujundava hääle.¹⁵ Tasub tähele panna, et aastatel 1955–1956 ilmunud lugejakirjad rääkisid „Eesti entsüklopeediast” ilma täiendita *nõukogude* ning seda nimetust kasutati esialgu ka ametlikumates teadetes.

Täiesti selgepiiriline entsüklopeedia väljaandmisplaan tehti avalikuks 1958. aasta aprillis. Seda toestas EKP KK büroo 15. aprilli otsus ning teade ilmus kõigis olulisemates ajalehtedes.¹⁶ Veidi ümbersõnastatuna jõudis see 3. mail ka pagulastele suunatud ajalehte Kodumaale Tagasipöördumise Eest.

1958. aasta plaanide järgi pidi entsüklopeedia ilmuma 12 köites. Kinnitati peatoimetust, mille eesotsas oli toonane Eesti NSV Teaduste Akadeemia (TA) Majanduse Instituudi direktor Richard Antons. Peatoimetusse kuulus 34 liiget, neist enam

¹³ Teiste hulgas näiteks Sirel 1955; Parašin 1955; Põldmaa 1955.

¹⁴ Vrd kirjastuse 1956.–1959. aasta plaane RA, ERA.R-1589.2.71; ERA.R-1589.2.83; ERA.R-1589.2.94; ERA.R-1589.2.106. Richard Kleisi isikuarhiivis on säilinud 8-köitelise entsüklopeedia koostamise kava, mis on esitatud Eesti Riiklikule Kirjastusele 9. X 1955 (TÜR, F 90, s 66, l 1–3).

¹⁵ „Küsitlusele reageeris lugejaskond elavalt. Toimetusele on saabunud mitusada kirja peaaegu kõigist Eesti NSV linnadest ja rajoonidest. Kirjade saatjaiks on töölised, kolhoosnikud, kooliõpetajad, üliõpilased, kirjandusteadlased ja väga paljude teiste kutsealade esindajad. Üsna mitmed kirjad on saadetud kollektiivide nimel. Nii näiteks on oma vastuseid esitanud jalatsivabriku „Aktiiv” kollektiiv, Pärnu linna lasteraamatukogu töötajad, „Põllumajandusprojekti” Tartu osakonna töötajad, Pärnu II 7-kl. kooli õpetajad, grupp lugejaid Tartust, on tulnud mitme isiku allkirjaga kirju, kus nende tööala ei ole ära tähendatud jne. Kõiki neid asjaolusid arvestades võib öelda, et küsitlus peegeldab üsna suure osa meie aktiivsete kirjandushuviliste arvamusi.” (Niisugused on... 1956)

¹⁶ Vt RA, ERA.F.1.4.2171, l 91–99 ja teadet „Eestimaa KP Keskkomitees. „Eesti nõukogude entsüklopeedia” väljaandmisest” ajalehtedes Sirp ja Vasar 1. V; Nõukogude Õpetaja 1. V; Rahva Hääl 29. IV; Noorte Hääl 29. IV 1958.

tegevteadlased ja intellektuaalid, lisaks mõned olulised, kuid siiski teaduselähedased partei- ja riigitegelased, nagu Eesti NSV Rahvamajanduse Nõukogu esimees Arnold Veimer, Riikliku Plaanikomisjoni esimehe asetäitja Hendrik Allik ja Eduard Inti EKP KK-st (vt nt RA, ERA.5275.13.136, l 3–4).

Mõne kuu järel aga avalik arutelu entsüklopeedia üle soikus, esimesele hoogsale teatele midagi ei järgnenudki. Sellest ettevõtmisest ei ole ka suurt arhiivijälge, kuid ajaleheteateist ning ENSV Teaduste Akadeemia paarist dokumendist tuleb esile Ukrainaga üsna sarnane väljaandmisskeem (vt lähemalt Bortšuk 2014: 388–410). Peamiseks eestvedajaks – nii nagu Ukrainaski – pidi jääma teaduste akadeemia. TA juurde tuli luua 37-liikmeline teaduslik toimetus, millele sooviti anda uurimis-instituudi staatus. EKP KK büroo esimene, 15. aprilli otsus oli optimistlik ja pikemaid põhjendusi ei peetud vajalikuks. Arvestades Eesti NSV töörahva kasvavaid kultuurilisi nõudmisi ning tunnistades vajadust lühida ja ammendada teabe järele teaduse ja tehnika ning eesti rahva majanduse, kultuuri ja ühiskonna arengu kohta, kohustas EKP KK Eesti NSV Ministrite Nõukogu leidma selleks vajalikud vahendid (RA, ERAF.1.4.2171, l 33–34). 19. augustil 1958 võeti vastu Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus, mis sätestas 56 töökoha loomise entsüklopeedia toimetuses ja muude vajalike vahendite eraldamise (RA, ERA.R-1.3.1042, l 139–145). Vastav ettepanek saadeti kinnitamisele ka NSVL Ministrite Nõukogusse Moskvast. Entsüklopeedia küsimust arutati uuesti EKP KK-s sama aasta 15. septembril ja 27. novembril. Mõlemale istungile esitati keskkomitee sekretäri ja ideoloogiaosakonna juhataja Leonid Lentsmanni allkirjaga seletuskiri ning eelarve. Nende dokumentide toon oli siiski muutunud: põhjendati märksa pikemalt, miks entsüklopeediat on hädasti vaja, ja toodi välja selle isetasuvus. Septembris otsustati paluda entsüklopeedia väljaandmiseks luba NLKP KK-lt. Novembris tegi EKP KK büroo oma teadus-, kooli- ja kultuuriosakonnale ülesandeks töötada välja realistlikum väljaandmise ettepanek ning vähendada avaldamiskulusid.¹⁷ Viimased dokumendid ja ajaleheteated pärinevadki 1958. aasta lõpust. Sellele ei järgnenud aga enam midagi.

Lisaks Ukrainale ja Eestile oli viiekümnendate lõpus hakatud tegema ettevalmistusi oma entsüklopeedia koostamiseks mitmes teiseski liiduvabariigis, kuid esialgsetest plaanidest ei jõutud kaugemale kusagil. Leedus alustati Eestist varem, 1957. aasta suvel (vt nt Aben 1957; Lietuvas... 1957; Lietuviškos enciklopedijos 2020), kuid seejärel töö soikus. Lätis seostati ürituse peatamist rahvuskommunistidevastase kampaaniaga (vt nt Stradiņš 2002). Samalaadsed esialgsed teated ilmusid ajalehtedes ka näiteks Aserbaidžaanis (Aserbaidžaanis... 1959) ja Kasahhi (Kasahhi... 1959) entsüklopeediaplaanide kohta.

Rahvuslike entsüklopeediate väljaandmise enam-vähem samaaegne peatumine viitab, et ilmselt oli tegu NLKP keskkomiteest tulnud suunisega, sest EKP KK otsused toetavad selgelt siinset ettevõtmist. Kui ürituse seiskamise taga oli Moskva, võib põhjusi vaid oletada, eriti selle taustal, et Ukraina entsüklopeedia ilmus üpris sujuvalt. Võib-olla tõi just viimane taas esile vana natsionalismihirmu. Ukraina entsüklopeedia väljaandmisotsused võeti teistega võrreldes vastu mõni kuu varem, ette-

¹⁷ Vt nt RA, ERAF.1.4.2194, l 198 (15. IX 1958); ERAF.1.4.2205, l 23–28; ERAF.1.4.2215, l 136 (27. XI 1958); ERAF.1.4.2221, l 1–6.

tellimisega alustati 2. septembril 1958 (Ukrainskaja... 1958). Seega olid 1958. aasta sügiseks ettevalmistused juba nii kaugel, et katkestamine oleks tõmmanud liiga palju tähelepanu. Ebamäärast ja paiguti folkloorset nn Ukraina-hirmu kohtab mitme hili-sema Eesti teatmeteose koostamisel, enamasti oli see seotud pagulaste ja pagulas-kirjandusega (vt nt Kalda 2014: 89; Vinkel 2002: 295).

Võib-olla toimiti Eestis ja mujal ääremaades väljaandmisplaanidega liiga tor-makalt ega vaevutudki eelnevalt Moskva lubasid ega kooskõlastusi hankima – vabaduseoptimismi oli selleaegsetes kirjastamisplaanides palju ja nii võis tunduda, et ka entsüklopeedia on täiskohalik ettevõtmine. Samuti võisid taustal olla Nõu-kogude entsüklopeedia kirjastuse ambitsioonid juhtida sedalaadi tegevust üle Nõu-kogude Liidu. „Väikese nõukogude entsüklopeedia” uus trükk oli just ilmumas ja see pidanuks looma eeskuju, ühise mudeli kogu Nõukogude Liidu jaoks. Ei ole välistatud ka majanduslikud kaalutlused. Ukraina entsüklopeedia läks kulukaks ja Eestis hakati samuti järjest enam nõudma väljaandmise isetasuvust.¹⁸ Jahutav reak-tioon pidi tulema 1958. aasta ENSV Ministrite Nõukogu augustimääruse ja EKP KK septembriotsuse vahel, võimalik et pärast augustikuise otsuse järel Moskvasse ministrite nõukogusse saadetud kirja.¹⁹

Tähelepanu väärrib ka 1958. aasta septembrist pärit EKP KK büroo seletuskiri. Kui esimene, maikuu direktiiv tõi välja töörahva kultuurilised ja teatmelised nõudmised, siis nüüd oli neile lisatud kaks põhjust: „Vajadust anda välja Eesti Nõukogude Ent-süklopeedia tingib asjaolu, et nõukogude ajal ei ole vabariigis ilmunud ühtki eesti-keelset entsüklopeedilist teatmeteost. Kodanlikul ajal ilmunud Eesti entsüklopediat ei saa meie kaadrid kasutada teatmeteosena selle pseudoteadusliku, antimarksistliku ja nõukogudevastase hoiaku tõttu. Eesti nõukogude entsüklopeedia väljaandmise poliitiline tähtsus tuleneb ka sellest, et eesti emigrantlikud organisatsioonid Root-sis on alustanud eestikeelse entsüklopeedia väljaandmist.” (RA, ERA.F.1.4.2205, l 23) Niisiis tungis nõukogude ühiskonna ja töötajate-lugejate vajaduste kõrvale teine, Eesti kontekst.

4. Teine kontekst: Eesti ja pagulus

Teiseks ja kohalikuks raamistuseks oligi sõjajärgne Eesti entsüklopeedia- ja teatme-kirjanduse traditsioon. Kui varasemad poolelijäänud katsed kõrvale jätta, siis aastail 1932–1937 – hämmastavalt lühikese ajaga – oli ilmunud kirjastusühisuse Loodus kaheksaköiteline „Eesti entsüklopeedia” (LEE, u 75 000 märksõna), mille täiend-köite avaldamise peatas Nõukogude okupatsioon. Aastatel 1937–1939 ilmus sellele

¹⁸ Vt ka Eesti nõukogude entsüklopeedia eelarve projekte: RA, ERA.5275.13.136. Näiteks 12. sep-tembril rahandusministeeriumile esitatud taotlusele saada riigieelarvest 1959. aastaks 2262 tuhat rubla dotatsiooni on käsitsi peale kirjutatud: „Rahandusministeeriumis ei võetud vastu, vaja esitada isemajandavatel vormidel.” (RA, ERA.5275.13.136, l 8)

¹⁹ 27. septembri kaaskirjaga on üleliidulise ministrite nõukogu asjadevalitsus saatnud entsüklo-peedia väljaandmise taotluse Eestisse tagasi ja selle peale on eesti keeles käsitsi kirjutatud „Oote-le” (RA, ERA.R-1.3.1042, l 144).

tuginev menukas, esmajoones kooliõpilastele suunatud „Väike entsüklopeedia”, mis sisaldas u 30 000 märksõna.

Eesti oli Baltimaadest ainus, kes sõdade vahel jõudis tervikuna välja anda suurema omakeelse entsüklopeedia. Nii Leedus kui ka Lätis alustati märksa mahukamate ettevõtmistega, mis mõlemad jäid nõukogude võimu tulekul pooleli.²⁰ K/ü Looduse entsüklopeedia oli ilmselt jõukohasem ja kirjastus oli tuntud oma ettevõtlikkuse ning kiire tegutsemise poolest. Mõlemale Looduse entsüklopeediale õnnestus saada korralikke riiklikke tellimusi ja eriti mitmes lisatrükkis ilmunud „Väike entsüklopeedia” oli olemas paljudes kodudes veel nõukogude ajalgi. Noor-Eesti kirjastus püüdis pakuda konkurentsi oma keskmise suurusega „Eesti rahvaleksikoniga” (1937–1940), kuid selle ilmumine katkes nõukogude võimu tulekuga *m*-tähe juures. Looduse väljaandeid peatoimetas klassikaline filoloog ja ajaloolane Richard Kleis, Noor-Eesti leksikoni eesotsas oli kultuuriloolane ja bibliofiil Jaan Roos, autorkond teatud osas paratamatult kattus.

Eestikeelsete entsüklopeediate traditsioon jätkus ka paguluses. On selge, et kaasa jõuti võtta vaid üksikud teatmeteoste eksemplarid, midagi oli ka mõnes raamatukogus. Nii omandas entsüklopeedia kultusliku ja isegi isikustatud tähenduse. Näiteks kõneles kasvatusteadlane Juhan Tork: „Mu oma Entsüklopeedia läks aga Lääne-merre laatsaretlaeva „Moeroga”. Sain pakid sinna toimetada ja pidin ka ise sinna asumaa, kuid õnnelikul viisil hilinesin 10 minuti võrra Tallinna sadamasse saabumisel. Jäin laevast maha, pääsesin seega katastroofist, mis tabas tuhandeid eestlasi. Minu ja mu perekonna eest hukkus aga meie nahkköiteline Eesti Entsüklopeedia...” (Osv. O. 1968)

Juba 1949. aastal anti Saksamaal Geislingenis välja üheköiteline teatmeteos „Eesti”, mis põhines LEE artiklidel, olles üles ehitatud temaatiliselt ja täiendatud uuema andmestikuga (Inno, Oinas 1949). 1950. aastal alustasid lätlased Rootsisis „Läti entsüklopeedia” („Latvju enciklopēdija”) väljaandmist. Seda juhtis Nõukogude okupatsiooni tõttu pooleli jäänud „Läti konversatsioonileksikoni” peatoimetaja Arveds Švābe. Entsüklopeedia kolm köidet ilmusid aastatel 1950–1955, koondades esmajoones Lätiga seotud materjale ja toetudes suurel määral sõjaelsele konversatsioonileksikonile.²¹ Ka leedukeelse entsüklopeedia traditsioon jätkus vabariigiagegse väljaande peatoimetaja Vaclovas Biržiška eestvõttel, kes koostas neli esimest köidet USA-s avaldatud „Leedu entsüklopeediat” („Lietuvių enciklopedija”).²² Niinimetatud Bostoni entsüklopeedia jõudis aastail 1953–1987 koos lisadega isegi 37 köiteni, olles ilmselt üks võimsamaid diasporaas avaldatud teatmeteoseid. Leedulaste hulk välismaal oli juba tsariaegse emigratsioonilaine järel sedavõrd suur, et sellised täiel

²⁰ Läti entsüklopeediast „Latviešu konversācijas vārdnīca (A–Tjēpolo)” ilmus 21 köidet aastatel 1927–1940 Riia kirjastuselt Gulbis, selle toimetajad olid Arveds Švābe, Aleksandrs Būmanis ja Kārlis Dišlērs. Leedu entsüklopeediast „Lietuviškoji enciklopedija (A–Iilrizmas)” ilmus Kaunases üheksa köidet aastatel 1933–1941, peatoimetaja oli Vaclovas Biržiška. 10. köite I osa ilmus Kaunases 1944. Vt ka Leedu entsüklopeedia... 1944.

²¹ Ilmus Stockholmis kirjastuses Tris Zvaigznes; täiendköite toimetaja oli Lidij Švābe ning köide ilmus 1962. Väljaandel oli u 2000 tellijat (Fakt 1954).

²² Köited 1.–14. ja 16.–35. ilmusid aastatel 1953–1966; 15. kd (Lietuva) aastal 1968; lisaköited 36. – 1969, 37. – 1987. Ettetellijaid oli u 3000 (Ilmumas... 1953).

määril tellijate-lugejate finantseeritud väljaanded olid teostatavad. Ka lätlased hakkasid 1960. aastatel paguluses ette valmistama uut entsüklopeediat, mille esimene köide ilmus USA-s 1983. aastal.²³ Lätlaste ja leedulaste tegemisi jälgis pagulaseesti ajakirjandus tähelepanelikult, elades kaasa igale edusammule ja küllap neist ka ärgistust saades.

Eestlased hakkasid mõtlema uue entsüklopeedia peale 1951. aasta kevadel. Rootsis asutatud Eesti Kultuurkapitali ettevõtmisel plaaniti avaldada 6000-leheküljeline entsüklopeedia, seega sõjaeelsega ligilähedases mahus (Kultuurkapital kirjastab... 1951). Esialgne ind lahtus siiski vähem kui aastaga nii praktilistel kaalutlustel kui ka vajaliku üksmeele puudumise tõttu (vt nt Lugejal on sõna... 1951; K. 1952; Kultuurkapital asutab... 1952). Järgmine katse oli juba eraviisiline ettevõtmine ning üsna sarnane lätlaste omaga, sihiks koondada eeskätt Eestiga seotud materjale, toetudes võimalusel LEE artiklitele. Uue „Eesti entsüklopeedia” eestvedajaks sai Heino Meister ja selle kaastöölise nimistu oli muljet avaldav. Kokku moodustati 25 erialaosakonda ja nende toimetajaks paluti asjaajamise hõlbustamiseks esmajoones Rootsis elavad teadlased ning eksperdid. Teos pidi ilmuma 20 vihus: kokku 2560 lk, ca 16 000 märksõna. Ettetellimine kuulutati välja 1954. aasta oktoobris ja paari kuu pärast kinnitati, et vajalik hulk ettetellijaid on koos (Eesti Entsüklopeedia 1954). Avaldada jõuti siiski vaid kaks vihikut kuni märksõnani „Boose”, kokku 512 veergu (Eesti entsüklopeedia 1957–1959). Võib arvata, et tegijatele käis selline lisatöö põhiametite kõrval üle jõu. Meister oli küll töötanud kirjastustes ja koostanud rootsi-eesti sõnaraamatu, kuid nii läti kui ka leedu ettevõtmisi juhtisid varasemate entsüklopeediate kogenud peatoimetajad. Igal juhul oli entsüklopeedia pidevalt ajakirjanduse tähelepanu all ja selle esimene vihik leidis põhjalikku arvustamist.²⁴ Leedu nn Bostoni entsüklopeedia määratles sissejuhatuses oma positsiooni vägagi ühemõtteliselt: olla raskerelvastuseks võitluses vaba Leedu eest (Biržiška 1953). Eesti teatmeteosed seevastu ilmusid ilma sissejuhatuseta, vaid ajakirjanduses võis leida kommentaare, nagu „[s]ee suurteos on kavatsetud piinlikult erapooletu, täpne ja teaduslik”²⁵ (Eesti Entsüklopeedia 1955).

Sama teraselt nagu teiste baltlaste ettevõtmisi jälgiti paguluses Kodu-Eesti plaane. 1958. aasta nõukogude entsüklopeedia kohta avaldati üsnagi neutraalseid lühiteateid²⁶ ja väga kiirelt reageeriti ka edaspidistele üritustele. Tähelepanu oli vastastikune. 1960. aasta aprillis, seega tükk aega pärast pagulasentsüklopeedia väljaandmiskava tärgamist ja tellimise algust, kuid ka pärast esimese Eesti nõukogude entsüklopeedia plaanide kuhtumist, ilmus ajalehes Pravda raevukas avalik pöördumine. Rootsi müügiagentuur Reklam-Service olla hakanud saatma Nõukogude Eestisse pagulaste kirjastatud raamatuid, sh entsüklopeediat. Kirjas leitakse, et saadetu olla „eesti valge emigrantliku ladviku rämp, mida välja antakse nn. „Eesti Entsüklopeedia” sildi all. Iga Nõukogude Eesti kodanik, oma maa patrioot, loobub põlgusega

²³ Latvju enciklopēdija 1962–1982. Peatoim Edgars Andersons. Lincoln: Amerikas Latviešu apvienības Latviešu institūts. Viis köidet ilmusid aastatel 1983, 1985, 1987, 1990, 2006.

²⁴ Vt nt diskussioone ja õiendusi ajalehes Teataja 26. X, 9. XI, 7. XII 1957.

²⁵ See fraas kordas LEE eessõnas esitatud seisukohta (vt Redaktsioonitoimkond 1932: xi).

²⁶ Nt Stockholms-Tidningen Eestlastele 27. V ja Meie Kodu 29. V 1958.

sellisest „teadustööst”. Selles moonutatakse rägelt eesti rahva revolutsioonilist võitlust, tema sõjaaegset panust antifašistlikku võitlusele, laimatakse igati sotsialismi ehitamist Eestis [---]. Kõik sealsed sõnad ja väljendid on juba ammu teada – need pärinevad Goebbelsi arsenalist.” Üheks allakirjutanuks oli Endel Sõgel, pagulasuhete peamisi dirigente ja sel ajal Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandussektori juhataja, teised olid Tallinna Pedagoogilise Instituudi direktor Karl Prinkman, ajaloomuuseumi direktor Alviine Puusepp ja kirjandusmuuseumi direktor Eduard Ertis. (Razve 1960) Kirja trükkis 19. aprillil ära ka Eesti NSV venekeelne päevaleht Sovetskaja Estonia. Raevukirja taust ja otsene eesmärk jääb hämaraks, sest vaevalt et kodueestlasteni entsüklopeedia eriti jõudnud oleks.

5. 1963: uus katse

Järgmised teated Nõukogude Eesti entsüklopeedia väljaandmise kohta ilmusid 1963. aasta mai lõpus (nt Teder 1963). Vahepeal soikus see küsimus ka ajalehis, samal ajal leiab üha rohkem viiteid sõjaeelsele entsüklopeediale. Tallinna Mündi tänava antikvariaat avaldas otsesõnuseid vabariigiaegsete raamatute, sh „Eesti entsüklopeedia” ostusoove (nt Tallinna... 1960). 1963. aastal oli aga jutuks väiksem, kolmeköiteline väljaanne. Seda toestas NLKP KK sekretariaadi otsus 16. oktoobrist 1962 anda kolmes Balti vabariigis välja lühikesed omakeelsed entsüklopeediad, lisaks EKP KK määrus 14. maist 1963, milles väljaannet nimetati „Eesti NSV väikseks entsüklopeediaks” (RA, ERAF.1.4.2895, l 135–136).

Kas ja kuidas uute plaanide puhul põimuvad kohalik algatus ja Moskvast tulev suunis, pole alati selge. Näiteks on säilinud Eesti Riikliku Kirjastuse populaarteadusliku kirjanduse toimetuse ettepanek peatoimetaja Meinhard Tederile anda välja kolmeköiteline „Teadmiste leksikon”. See näib olevat esitatud 1962. aasta maisjuunis²⁷ – seega enne keskkomiteede otsuseid – ning seotud isikud, maht ja struktuur on väga sarnased järgneva kolmeköitelise entsüklopeedia omaga (RA, ERA.R-2309.1.3739, l 1–2).

1963. aasta 11. jaanuaril, seega samuti enne EKP KK otsust, toimus Tartus esimene protokollitud nõupidamine, kus kasutati pealkirja „Eesti entsüklopeedia”. Sellel nõupidamisel olid koos kirjastustegelased ja Tartu teadlased, teiste hulgas toonane Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) dotsent Richard Kleis, kelle esimesi küsimusi oli protokollis järgi: „Kust tuli otsus „EE” kirjastamise kohta?” Teder: „Moskvast.” Kleis: „Praagune polügraafiline tase ei vasta töö ulatusele. Kirjade valik väike, paber halb, värviliste fotodega suured raskused...” Koosolekul lepiti kokku toimetuse struktuur ja tehti ettepanek esitada peatoimetaja asetäitjaks Kleis, „kes on ka põhimõtteliselt nõus”. Kirjastus lubas tegelda kirjade ja paberi probleemiga. (RA, ERA.R-2309.1.1, l 1–2)

²⁷ Aega aitab täpsustada see, et ettepanekus mainitakse ERK populaarteadusliku kirjanduse toimetuse 2. mai koosolekut ja selle on allkirjastanud Ludmilla Kurtšavova, kes juba 1963. aasta jaanuaris kandis nime Ludmilla Raudtits (RA, ERA.R-2309.1.3739, l 1–2).

Kleis oli üks neid, kelle sõjaeelne tegevus jäi silma ÜK(b)P KK 1946. ja 1948. aasta ideoloogiaotsuste²⁸ järgses puhastuslaines. 1947. aastal oli ta TRÜ NSVL ajaloo kateedri juhataja töö kõrval määratud ENSV TA Ajaloo Instituudi direktoriks. Nii nagu paljud teised, pidi ka tema oma senist tegevust avalikult hukka mõistma ja seda justnimelt sõjaeelse entsüklopeedia osas. Kleisi vastava, tollaste olude kohta üsnagi kaine kirjutise eesmärk oli selgitada, miks k/ü Loodus välja antud „Eesti entsüklopeedia” on läbini väär ega sobi kasutamiseks nõukogude töötajale. Kleisi artiklis tasub välja tuua kolm momenti. Kõigepealt, entsüklopeedia on alati ideoloogiline teos. Kleis viitab LEE eessõnale, kus seati eesmärgiks olla „sisult piinlikult erapooletu, täpne ning teaduslik”. Tegelikult aga iseloomustavat teost „kas küllaltki otsene reaktsiooniliste seisukohtade propaganda või objektivism, mis pole midagi muud kui objektiivsuse sildi taha peidetud kodanlik parteiilisus” (Kleis 1948). Objektivism oli toonases tähenduses – mida Kleis kordas – seega näiline erapooletus, mis esitas eklektiliselt erinevaid õpetusi, teooriaid, seisukohti ja suundi, võtmata arvesse nende paratamatut klassilist iseloomu.²⁹ Teiseks, kui üldiselt kannatasid Stalini-aegsed ja ka -järgsed teatmeteosed informatsiooni ülemäärasuse tõttu, siis Kleisil tuli üles loetleda see, mis LEE-s puudu oli, st artiklid suurte vene õpetlaste, kirjanike ja leiutajate kohta. Kolmandaks on oluline kirjutist lõpetav ettepanek: „Nõukogude Eesti töötajad vajavad uut, Nõukogude Eesti entsüklopeediat, mis rahuldaks meie uue sotsialistliku ühiskonna tarbeid. On aeg hakata mõtlema selle ülesande lahendamisele.” (Kleis 1948)

LEE oli tsensuuri keelatud teoste nimekirjas kõrgstalinismi ajal, kuid mitte veel 1948. aastal ega ka – nagu eespool viidatud – 1960. aastatel, mil seda sai ajakirjanduses vabalt mainida.³⁰ Kõige teravam Stalini-järgne hinnang pärinebki eespool tsiteeritud 1958. aasta keskkomitee kinnise otsuse seletuskirjast. Seal aga kasutatakse seda hinnangut eeskätt retoorilise võttena, vastandusena, mis peab eriti aredalt rõhutama uue entsüklopeedia hädavajadust. Hilisem ametlik seisukoht on kõige tüüpilisemana esitatud ENE esimese köite eessõnas: „„Eesti entsüklopeedia” pakub rikkalikult faktilist materjali, kuid sisaldades kodanlikus ühiskonnas käibel olevaid kontseptsioone, kannab oma aja ja olude pitserit” (Eessõna 1968: 5). Niisiis on fakt taas omandanud iseväärtuse, olemata enam pelk ideoloogiline teade.

Kui Kleis oli esimesi, kes uue entsüklopeedia toimetusse kutsuti, näitab see küllaltki pragmaatilist usku kogemustesse.³¹ Nii olid kõik Baltimaade sõjaeelsete entsüklopeediate peatoimetajad saanud uue võimaluse. Kuid sellel oli ka sümbolväärtus, mille parteilised instantsid alla neelasid ja mis vahel täiesti eksplitsiitselt

²⁸ ÜK(b)P KK orgbüro otsused „Ajakirjadest „Zvezda” ja „Leningrad”” (14. VIII 1946); „Draamateatri repertuaarist ja selle parandamise abinõudest” (26. VIII 1946); „Kinofilmist „Suur elu”” (4. IX 1946) ja ÜK(b)P KK poliitbüro otsus „V. Muradeli ooperist „Suur sõprus”” (10. II 1948), vt ÜK(b)P Keskkomitee otsused... 1951.

²⁹ Termin tuli käibele Lenini kirjutisest „Narodnikluse majanduslik sisu ja selle arvustus hr. Struve raamatus” (1894, vt e k Lenin 1960), sellele viitas ka Kleis.

³⁰ Vrd raamatukogudest, raamatukauplustest ja antikvariaatidest kõrvaldatavate raamatute üldnimestikke ENSV... 1948; Raamatukogudest... 1950; Raamatukogudest... 1963.

³¹ Suusõnalistele teadetele tuginevat infot Kleisi valmisoleku kohta toimetada uut entsüklopeediat ja vastavatest ettepanekutest vt Pillau 1969: 380–381.

ajakirjandusse jõudis. Näiteks nentis märksõnastiku toimetuse juhataja Uno Ussisoo pärast ENE esimese köite ilmumist: „Ja on hea, et ENE ja „Eesti entsüklopeedia” vahel on „personaalunioon” meie nimekaima entsüklopedisti R. Kleisi isikus” (Ussisoo 1968).

5.1. ENE toimetuse struktuur, 1964. aasta seisuga

Reaalne töö ENE väljaandmiseks käivitus 1963. aasta hilissügisel. 19. oktoobril peeti esimene peatoimetuse koosolek (RA, ERA.R-2309.1.1, l 3–12), seejärel hakati moodustama teisi toimetuse struktuure. Kleis on veel septembris saatnud ENSV Teaduste Akadeemia presidendile äraütleva kirja (vt kirja mustandid 23. IX 1963: TÜR, F 90, s 71, l 3), kuid ilmselt õnnestus ta peatselt ümber veenda, sest oktoobrikuusel koosolekul on ta juba kirjastuse peatoimetuse liikmena. ENE koostamise alguses on tööpoolest tunda Kleisi kindlat kätt ja arhiivimaterjalid näitavad, et suures osas toetuti LEE kogemustele. 1963. aasta EKP keskkomitee otsustes ja kirjastamiskoosolekuil rõhutatakse kolmeköitelise entsüklopeedia isetasuvust ehk seda, et müügitulud pidid katma väljaandmiskulud. Kulude alla ei läinud siiski kirjastustöötajate palgad. ENE tegemine pidi toetuma suurel määral ülikoolide ja teadusinstituutide nn ühiskondlikule tööle. Toimetuse struktuur oli küllaltki keerukas ja eri aegadel kasutati ka erinevaid nimetusi. Kõige ülemal paiknes 12-liikmeline peatoimetuse, mille liikmed kinnitas EKP KK büroo. Seda juhtis entsüklopeedia peatoimetaja Johan Eichfeld, toonane ENSV TA president, tema asetäitjateks olid TRÜ rektor Feodor Klement ja akadeemik Gustav Naan. Peatoimetuse käis koos mõned korrad aastas ja võttis vastu põhimõttelisemaid otsuseid. Kui mõni küsimus jäi teistel tasanditel lahtiseks, oligi neil viimane sõnaõigus. Samuti pidi peatoimetuse tagama sujuva suhtlemise parteiorganitega. Lisaks moodustati 1963.–1964. aastal 31 ühiskondlikel alustel töötavat teaduslikku, st erialaosakonda. Nende esimene ülesanne oli märksõnastiku koostamine.

Praktiliselt igapäevatööd tegi entsüklopeedia (tegev)toimetuse, mis loodi 1963. aastal Eesti Riikliku Kirjastuse juurde ja jäi pärast selle ümberkorraldamist kirjastuse Valgus alla. Esialgu oli toimetuses kümme inimest, kuid töökohtade arv kasvas vastavalt keskkomitee otsustele 1967. aastal seitsmekümneni.³² Toimetuse juhatajaks sai hea asjaajajana tuntud Ludmilla Raudtits. Eri tasandite tegevusi sidus kuueliikmeline redaktsioonikolleegium, mis 1964. aastal nimetati ümber teaduslikuks sekretariaadiks ja mis pidi koostama juhendid, üle vaatama märksõnastikud ning hiljem kogu käsikirja. Selle tegevust juhtis Kleis, liikmeteks olid Viktor Masing, Juhan Peegel, Helmut Riikoja, Harry Õiglane ja Raudtits. Just see seltskond määras suuresti kujuneva entsüklopeedia näo. Entsüklopeedia oli vaid ettetellitav ja trükiarvuks kujunes 65 000. Seega põhimõtteliselt ei muutunud väljaandmisekeemi ei erinevad riigikorrad ega paiknemine ühel või teisel pool raudset eesriiet.

³² Vrd nt RA, ERA.R-2309.1.3739, l 3–6 (1963); ERAF.1.4.3101, l 10–11 (1964); ERAF.1.4.3425, l 5–7 (1966).

5.2. Baltimaade eriteed

Esiialgu pidid liiduvabariikide entsüklopeediad olema eeskätt täienduseks „Väikesele nõukogude entsüklopeediale”, lisama sellele n-ö kohalikku materjali. Parteiline raam ei olnud siiski väga jäik: ette anti köidete, kuid mitte lehekülgede arv ega ka entsüklopeedia täpne sisu. Eestis võeti ette tehniliselt maksimaalne maht, sada trükipoognat köite kohta. Sisuliselt osas mindi Baltimaades erinevaid teid: Lätis ja Leedus otsustati välja anda kohalikku ainekohalike entsüklopeediad,³³ Eestis aga sisse võtta ka universaalosa.

Pealkirja „Eesti nõukogude entsüklopeedia” – ENE – juurde jäädigi 29. juunil 1964 peetud peatoimetuse koosolekul. Sama nime kasutati 1958. aastal, kuid 1963. aastal kalduti eelistama „Nõukogude Eesti entsüklopeediat”. Täiesti arvestatava variandina oli kaalumisel ka sõjaeelne nimekuju, näiteks peatoimetaja Eichfeldi „tegi veel omapoolse ettepaneku panna nimeks „Eesti entsüklopeedia”” (RA, ERA.R-2309.1.1, l 17). Seda nimetust ja lühendit EE oli koosolekuprotokollides tarvitatud tõesti silmatorkavalt sageli. „Ristiisaks” – lühendi võlu esiletõojaks – osutus eesti kirjanduse toimetuse juhataja Endel Sõgel, kes protokollis järgi „tegi enda ja ühiskondliku toimetuse nimel ettepaneku panna nimeks „Eesti nõukogude entsüklopeedia”. Lühend ENE kõlab ilusti, sõnast „Nõukogude” ei tahaks loobuda.” (RA, ERA.R-2309.1.1, l 17)

Üsna peatselt sai selgeks ka see, et lubatud maht jääb toimetajate plaanide täitmiseks armetult napiks. Et köidete arvu oli ette andnud NLKP KK, sai seda muuta ainult seesama instants. Kleisi ettepanekut suurendada köidete arvu kolmelt kuuele arutati juba 19. oktoobril 1963 toimunud peatoimetuse koosolekul (RA, ERA.R-2309.1.1, l 3–12). Esiialgu oli hoiak kõhklev, kuid 1964. aasta märtsist juulini on säilinud mitu EKP KK-le saadetava ettepaneku kavandit, mille argumendid muutuvad iga korraga jõulisemaks (RA, ERA.R-2309.1.3739, l 68–73, l 85–88).

8. septembril võttis EKP KK presiidiumi töepoolsest vastu otsuse toetada kuueköitelist entsüklopeediat, suurendades teksti kogumahtu kolmandiku võrra ning saata Moskvasse vastav palve. Ühtlasi nähti ette suurendada toimetuse koosseisu, tagada ruumid jm vahendid ning liita peatoimetusega senised teadusliku sekretariaadi liikmed (RA, ERA.F1.4.3101, l 10–11).

EKP KK presiidiumi istungi materjalide hulgas olev Eichfeldi kiri vastab ENE toimetuse kaustas olnud juulikuisele mustandile. Selle retoorilised võtted on osalt sarnased EKP KK 1958. aasta otsustele, kuigi hinnang LEE-le on märgatavalt leebem. Lugeja vajavat entsüklopeediat, sest nõukogude perioodil pole ilmunud ühtegi entsüklopeedilist teatmeteost. Kasutada olevat vaid kodanliku Eesti väljaanded (nende mahtu rõhutatakse mitu korda), mis vaatamata aja jälgedele ja vananemisele sisaldavad palju praktilist infot ning olevat uute puudumisel ikka veel käibel. Teisalt aga olevat antisovetlikud eesti emigrandid asunud välja andma universaalse iseloomuga 20-osalist entsüklopeediat. SNE-d ja VNE-d olevat vabariiki saadetud vaid kaks tuhat eksemplari. Sellele lisatakse veel üks punkt: „Teatavasti transkribeeritakse

³³ Ilmusid kui „Latvijas PSR mazā enciklopēdija” (peatoimetaja Vilis Samsons. Rīga: Zinatne, 1967, 1968, 1970, indeksikõide 1972) ja „Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija” (peatoimetaja Juozas Matulis. Vilnius: Mintis, 1966, 1968, 1971, indeksikõide 1975).

kõik võörkeelsed pärisnimed vene keelde foneetilisel põhimõttel, eesti keeles aga antakse ladina tähestikku kasutavate keelte võörnimed nende algupärasest kirjaviisist. Seega peaks „Eesti NSV entsüklopeedia” andma lugejale ka selles osas ammendavat materjali.” Samuti rõhutatakse jätkuvalt väljaande isetasuvust. (RA, ERAF.1.4.3103, l 14–17) Moskvasse saadeta pöördumise projektile on alla kirjutanud EKP KK esimene sekretär Johannes Käbin, võrreldes Eichfeldi kirjaga on selles olulisemale kohale toodud võitluslik argument: „Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee Presiidium leiab, et tõsiseks vastulöögiks emigrantliku jõugu mahhinatsioonidele, samuti kodanliku aja kaheksaköitelisele entsüklopeediale vastuseismiseks tuleks ilmuvas entsüklopeedias käsitleda laiemat teemaderingi ja seda tuleks teha täielikumalt, kui võimaldab varem planeeritud väljaande maht” (RA, ERAF.1.4.3103, l 8–10). Võib vaid oletada, mis tasemel konstrueeriti vabamaigulised emigrantide väited, sest pagulaste üldse mitte üldentsüklopeedia avaldamine oli selleks ajaks juba ilmselgelt katkenud. Pagulafaktor võis retoorilise muustrina olla rahvuslike entsüklopeediate väljaandmiselubade saamisel nii toetav kui ka pärssiv. Selle virgutavale toimele on viidatud Ukraina entsüklopeediate puhul (Agejeva 2018; Bortšuk 2014: 388–411), kindlasti oli parteilise seisukoha kujunemisele oma mõju ka leedu ja läti märksa tulemuslikemal pagulasväljaandel.

Moskvast kiiret vastust ei tulnud ei loa ega ka keeluna. Nii tegutses mitu kuud kahe stsenaariumi alusel, kuni otsustati kohaliku keskkomitee loal jätkata kuueköitelise variandiga (RA, ERA.R-2309.1.1, l 26; ERA.R-2309.1.3739, l 143). Üleminek alul seitsmele ja siis kaheksale köitele (ka siin tekkis sümboolne side LEE-ga) läks sujuvamalt, aga selleks ajaks oli kas sama suurte või suuremategi entsüklopeediate väljaandmist alustatud juba paljudes liiduvabariikides.

Säilinud arhiivimaterjalide põhjal ei olnud suhtlemine Nõukogude entsüklopeedia kirjastusega Moskvas ülearu tihe ega nende suunav tegevus väga jõuline. 19. juulil 1964 korraldati Moskva kirjastuse juhtimisel nõupidamine Vilniuses, kuhu olid kutsutud Baltimaade toimetuste esindajad ja ka seltsimehed Ukrainast. Seal ettekande pidanud peatoimetaja Eichfeld andis teada: „Kõik kolm Balti vabariiki annavad välja erineva profiiliga entsüklopeediat: Läti ja Leedu NSV kitsalt rahvusliku, Eesti NSV aga universaalse iseloomuga entsüklopeedia.” (RA, ERA.R-2309.1.1, l 13) Et entsüklopeediate väljaandmisi otsustas kokkuvõttes ikkagi NLKP KK, pidi ka sealne nõusolek nendeks eriteedeks olema.

Arhiivimaterjalide põhjal käis Nõukogude entsüklopeedia kirjastuse juhtivtöötaja Semjon Geršberg mõnel korral ka Eestis koosolekul. Geršberg oli elukogenud inimene (vt nt Pilshchikov, Trunin 2018: 291) ja tema märkustes kõlab läbi teadmine, kuidas peaksid asjad olema, kuid siiski pole tunda liiga pealekäivat survet. Nii oli ta küll päri plaanitava universaalsõaga, kuid soovitas vastavaid artikleid julgelt tõlkida vene keelest ja ennekõike keskenduda Eesti ainekule.³⁴ Peatoimetuse ja toimetuse liikmed jäid tõlkimise osas siiski kahtlevale seisukohale.

³⁴ Geršberg osales vähemalt kahel peatoimetuse koosolekul, 29. juunil 1964 (RA, ERA.R-2309.1.1, l 13–19) ja 14. juulil 1966 (RA, ERA.R-2309.1.1, l 53–61).

5.3. ENE ja teised, objektivism ning venimine

ENE märksõnastik ja struktuur pidid lähtuma „Väikese nõukogude entsüklopeedia” (1958–1960) ja „Entsüklopeedilise sõnastiku” (1963–1964) omadest. Ennekõike pidid need olema aluseks entsüklopeedia üldosale, samuti kujundama kohase hoiaku Eestit käsitlevatele artiklitele. Nendest algsetest suunistest distantseerumist näitavad hästi ENE märksõnakoosolekud. Kõik 31 teaduslikku osakonda koostasid oma märksõnastikud ja märtsis-aprillis 1964 arutas need läbi redaktsioonikolleegium. Seejärel trükiti need viiesajases tiraažis ning saadeti laiali eri asutustesse ja üksikisikutele, edasi arutati laekunud soovitusel taas läbi ning võrreldi märksõnastikke teiste entsüklopeediatega. Üsna avalikult jõudsid üleliiduliste teatmeteoste kõrvale võrdlusaluseks Eesti sõjaeelsed entsüklopeediad, samuti Ida-Saksamaal välja antud „Meyers Neues Lexikon” (MNL).³⁵ Sooviti valuutat ja muid võimalusi välisentsüklopeediate ostmiseks, mida EKP KK oma otsustes ka toetas. Niisiis, kui alguses oli aluseks VNE struktuur, siis peagi taandus see teiste võimaluste varju. ENE esimese köite saatesõna üleliidulisi allikaid lähtekohana ei maini, kuid tänab kolleege kirjas-tusest Sovetskaja Entsiklopedia suure abi eest (Eessõna 1968: 6).

Ilmumist need arutelud mõistagi ei kiirendanud. 1964. aasta sügisel tunnistati toimetuse siseriingides, et märksõnastike võrdlemisel „ilmnesid tõsised puudujäägid ja lüngad” ning et ilmumiseks kulub veel vähemalt kolm kuud (RA, ERA.R-2309.1.1.d, l 106; ERA.R-2309.1.3739, l 135). ENE esimene köide oleks pidanud trükist tulema 1965. aastal. Nagu ikka suuremate ettevõtmiste puhul polnud aasta valitud niisama. 1965. aastal toimuvad suurüritused pidid tähistama Eesti NSV 25. aastapäeva, 1967. aasta omad oktoobrirevolutsiooni 50. aastapäeva, 1970. aasta omad Lenini 100. sünniaastapäeva ja üksiti Eesti NSV 30 aasta juubelit. Kui oli selge, et esimese köite ilmumine 1965. aastal ei saa teoks, püüti seda tähistada vähemalt ettellimise väljakuulutamisega (Raudtits 1965).

Et tähtajad oli paika pannud kompartei, tuli ka venimist parteiliselt arutada. Tähtaegade kõrvale oli lisandunud sisuline probleem. 1966. aasta alguses avaldati 10-trükipoognane makett, mis saadeti asutustesse ja kõikidesse raamatupoodidesse. Seal paluti tellijatel täita küsimustelet või kirjutada oma arvamus vastavasse vihkusse. Kokku saadi 1500 märkust, mis plaaniti kanda kartoteegikaartidele ja läbi analüüsida (RA, ERA.F.5260.1.981, l 17). Lisaks muudele soovitudele ilmnes, et maketi artiklites olla palju objektivistlikku käsitlust ja apoliitilisust (RA, ERA.R-2309.1.1, l 45–50). Esimesed artiklid saadeti retsenseerimisele ka väljapoole Eestit. 14. juulil 1966 külastas ENE peatoimetust taas Geršberg, kes andis samuti edasi kriitilise sõnumi: artiklid olla objektivistlikud, mis on küll „pea kõigi entsüklopeediate viga”, esineb ka liberalismi; tuleks julgelt maha kirjutada „Suure nõukogude entsüklo-

³⁵ Ilmus kaheksas köites aastatel 1961–1964, täiendköide 1969. Üheks võrdlusallikaks sooviti hankida kümneköiteline Soome „Otavan iso tietosanakirja. Encyclopaedia Fennica” (1963–1967). Vt nt RA, ERA.R-2309.1.3739, l 133. Vt ka redaktsioonikolleegiumi koosoleku protokollid 25. augustist 1964: „Sm. Kleisi seisukohalt tuleb võrdlemisel aluseks võtta eelkõige uusimad kodu- ja välismaised teatmeteosed. MNL (kui hästi toimetatud ja oma mahult enimvastav ENE-le) ja teiselt poolt ЭС. Kolmandaks tuleb põhjalikult vaadata „Väikest Eesti Entsüklopeediat” (võrreldes samal ajal ka „Suure Eesti Entsüklopeediaga).” (RA, ERA.R-2309.1.1.d, l 92)

peedia” artiklitest. Talle sekundeeris peatoimetuse liige Viktor Maamägi, leides samuti, et objektivismi on palju ning et „[v]älisentsüklopeediad pole siiski kohane allikas meie jaoks” (RA, ERA.R-2309.1.1, l 55, 58).

Järgmised arutelud toimusid kirjastuse Valgus parteialgorganisatsiooni koosolekuil,³⁶ EKP KK-s ning lõpetuseks võeti 1. novembril 1966 vastu ENE-t käsitlev keskkomitee büroo otsus (RA, ERAF.1.4.3429, l 1–4). Objektivismi süüdistust seal ei kasutatud, küll aga nõuti kõrget ideelisust ning toetumist Nõukogude entsüklopeedia kirjastuse ja vennasvabariikide kogemustele. Objektivism, üks Stalini-aegseid sõnamalakaid, tulebki kuuekümnendail esile pigem mälujälje ja rituaalse käibefraasina ning reaalsel mõju omava süüdistusena seda ei rakendatud. Muus osas puudutasid parteikoosolekud pigem praktilisi asju, nagu toimetuse parem varustamine, töökohtade suurendamine ja töö ümberkorraldamine, kuid ka peatoimetaja Eichfeldi ja tema asetäitja Klementi omal soovil taandumine. Uueks peatoimetajaks kinnitati Gustav Naan, asetäitjateks Kleis ja Õiglane ning vastutavaks sekretäriks Raudtits. Järgmiseks loogiliseks vahejaamaks, mille nimel tuli iga hinna eest pingutada, oli 1967. aasta, kogu väljaanne pidi ilmuma aga 1970. aastaks. Tegelikult ilmus ENE esimene köide 1968. aasta lõpus, suure tiraaži, trüki- ja köitmisraskuste tõttu sai enamik tellijaist selle kätte 1969. aastal.

6. Dialoogid. V-ja-o-poleemika

Eelneva põhjal joonistuvad välja nõukogude kultuuri toimimisele iseloomulikud suhtlemisviisid. Need on märksa kujukamalt esil kui teiste väljaannete puhul, sest ENE valmimine oli terava avaliku tähelepanu all ja sellest kirjutati palju.

Kõigepealt, suhtlemine võimuparaadiga. EKP KK büroo otsused ja eriti neid ettevalmistavad materjalid ei kuulunud avaldamisele, kuid erinevalt nõukogude perioodi lõpuaastaist olid need veel teojõulised. Parteiliste meetodite muutumine, Moskva ja Eesti keskkomiteede erinev tegutsemine on hästi näha juba ENE eelloos alates NLKP KK varjatud keelust ja vaevalisest lubamisest kuni EKP KK manitseva toetuseni. Kumab läbi, et entsüklopeedia avaldamine on kohalik uhkuse- ja auasi, soov mitte alla jääda Ukrainale jne. Ülearu tugevat ideoloogilist survet vähemalt sel perioodil ENE-le ei avaldata. Seega on parteivõim kogu aeg kardina varjus olemas, kuid lugeja ja autorkond ei suhtle temaga otse.

Teiseks suheldi kohaliku lugejaga, kellega üha enam sooviti arvestada ja kelle arvamust võidi kasutada toetava argumendina. Isetasuvuse poole pürginud ENE jaoks oli lugeja üksiti ostja. Toimetus suhtles lugejaga otse ja avalikult. ENE valmimise kulgu kirjeldati ajakirjanduses põhjalikult ning küllap oli selle taga ka soov kindlustada ettetellijate toetus. Kui märksõnastike läbiarutamine toimus eeskätt eri instantside ja autorkonnaga, siis laiema avalikkuseni jõudis 1500-lises tiraažis avaldatud ENE makett. See esitas lisaks sisunäidisele kaks alternatiivset kujundusvarianti, mille kohta paluti tellijate arvamust (vt Mida arvate... 1966; Laul 1966). Eesti eri paigus

³⁶ 12. IV ja 27. IX 1966, vt RA, ERAF.5260.1.981, l 17–20 ja l 48–51.

toimused nii avalikud arutelukoosolekud kui ka kokkusaamised erialainimestega (Raudtits 1966).

Samas vormib iga entsüklopeedia ise enda lugejat. Varased nõukogude entsüklopeediad eristasid väga täpselt sotsiaalseid klasse, kellele orienteeruda. Leedu pagulasentsüklopeedia lugeja pidi juba lugemise kaudu olema relvastatud vabadvõitluseks. ENE puhul kõneles lõpuks isegi parteiladvik vabariigi elanikkonnast (nt RA, ERAF.1.4.3103, l 8–10), kes vajab nõukogulikku, kuid samas eestikeelset teatmeteost. Seega taandusid klassivahed ning esile tõusis regionaalne ja rahvuslik külg, mõistetavuse kriteeriumiks pidi olema keskkoolilõpetanu teadmiste tase (Mida arvate... 1966; Ussisoo 1968).

Siiski ei jäänud tulevased lugejad ENE suhtes ainult poolpassiivsesse rolli. Tera- vamaid ilmutamiseid diskussioone puhkes 1967. aastal ning seda võiks ühe osalise, Jaan Krossi eeskujul nimetada v- ja o-poleemikaks. Diskussioon ei puudutanud aga otseselt sisu, vaid kirjaviisi. Lühidalt oli probleemi tuumaks see, kas neist Nõukogude Liidu keeltest, mis ladina tähestikku ei kasuta,³⁷ translitereeritakse pärisnimed vene keele kaudu (v) või töötatakse välja otsesed, st eesti transkriptsiooni-transliteratsiooni põhimõtted (o).

Avaliku poleemika avas veebruaris Ain Kaalep, kes oli viibinud ENE toimetuse lähetamisel Kesk-Aasia liiduvabariikides sihiga töötada välja põhimõtted nende rahvaste nimede kirjutamiseks (Kaalep 1967a). Tema kirjutises tulid aga esile lahk- helid vähemalt osaga ENE toimetusest. Kaalep üritas veenda, et otsese transkript- siooni-transliteratsiooni põhimõtete koostamine on täiesti teostatav. Keele ja Kirjan- duse mainumber avaldas Kaalepi põhjalikuma artikli türgi-tatari ja tadžiki nimede translitereerimisest, juuninumber Uno Ussisoo artikli gruusia nimede kirjutamisest (Kaalep 1967b; Ussisoo 1967).

Diskussioon jätkus Sirbi ja Vasara veergudel. Jaan Kross, Uno Laht, Kersti Meri- laas, Ellen Niit ja August Sang saatsid toimetusele kirja, milles teatasid, et toetavad Kaalepi põhimõtteid, ja soovisid ENE toimetuse seisukoha avaldamist (Kross jt 1967). Samas 23. juuni numbris ilmuski Kleisi ja Raudtitsi kirjutis, mis kinnitas, et toimetuse otsustanud anda vennasrahvaste pärisnimed vene keele vahendusel, lisa- des võimalusel sulgudesse otse rahvuskeelest tuletatud nimekuju. Peamine argument oli üldkehtivate reeglite puudumine, mis oleksid kasutatavad nii Nõukogude Liidu kui ka teiste maailma osade jaoks. Kleis ja Raudtits kinnitasid, et otse transliteree- rimine oleks kindlasti õigem, kuid selle ENE väljaande puhul veel mitte teostatav. Ehk siis: vahendajaks peaksid olema inglise, prantsuse, saksa ja vene allikad (Kleis, Raudtits 1967).

Juba järgmises numbris kirjutasi peatoimetusele vastu „ENE tulevased tarbi- jad” Edvin ja Lembe Hiedel, kes võrtsitasid artiklit vene keele vahendusel tekkinud nimemoonutuste näidetega ning kelle seisukoht oli selge: ka juba osaliselt laotud I köide tuleks ümber teha. Küsides, miks toimetuse läheb teed, mis neile endilegi õige ei tundu, leiavad Hiedelid: „Ainus oletus, et asjaga on rutt, et asi ei anna oodata! Või

³⁷ Nõukogude Liidus oli enamik rahvaid suunatud 1930. aastate lõpus – 1940. aastate alguses kasutama kohandatud vene tähestikku, alfabeetiliselt „iseseisvaks” jäid vaid Armeenia, Gruusia ja Baltikum.

on põhjuseks juubeliaasta? [---] Kuulge, mis rõõmu saab sellest juubilar, kelle nimel meist igapähele on õigus kõnelda? Pigem ikka hästi ja aegapidi kui vastupidi!” (Hiedel, Hiedel 1967)

14. juulil avaldas Sirp ja Vasar kuus kirjakatket, kus toetati nii otsest translitereerimist kui ka ENE toimetuse seisukohti: kuigi o-printsip on õige, ei tohiks selle tõttu ilmumist venitada, ehk Uno Liivaku sõnul: „mis rõõmu saab sellest juubilar, kui ENE ilmumine veel aasta või paari võrra edasi nihkub.” Peatoimetaja asetäitja Harry Õiglane võttis ette ironiseerida, et translitereerimise printsiipide väljatöötamine nõudvat veel nii mõnegi doktoridissertatsiooni valmimist, ent niipea kui need on olemas, „tuleb kohe hakata ENE käsikirja ümber laduma”. (Vennasrahvaste... 1967) Samas numbris ilmus TRÜ eesti keele kateedri seisukoht: vene ortograafia eeskujul translitereerimist võib lubada vaid „erandjuhtudel väikeste rahvaste nimede puhul, kui õige häälduse selgitamine ei ole tõesti praegusel momendil võimalik” (TRÜ... 1967).

Poleemikat jätkasid 4. augustil o-seisukoha pooldaja Lennart Meri (1967) ja 18. augustil toimetust toetav ja ühtsete printsiipide võimalikkuses kahtlev Henno Meriste (1967). Arutelu jätkas 1. septembril Jaan Kross ilmselt diskussiooni ühes teravamas otsetranslitereerimist toetavas sõnavõtus „Last, not least: laast, mitte liist” (Kross 1967).

23. augustil oli sõna sekka öelnud ka pagulasleht Vaba Eestlane. Anonüümne kirjutis „Estonskaja Entsiklapedia. Kas Pärnu on Pjärnu ja Haapsalu on Gapsalu” viis probleemi loogilise lõpuni: kui esialgu plaanitavat venepärases transkriptsioonis anda vennasrahvaste nimed, siis edaspidi küllap kõik võõrnimed ja sellel saab olla ainult üks põhjus – täielik venestamine. Keeles ja Kirjanduses avaldatud diskussiooni võttis oktoobrinumbris kokku toimetuse kaaskiri ja Silvija Raage ülevaade võõrnimede kirjutamise juhiste koostamisest Lätis (Toimetuselt 1967; Raage 1967).

On selge, et see poleemika ajas ENE varjus veel teist asja. Vennasrahvaste keeleõiguse eest seismine andis suurepärase kaudtee vene keele surve tõrjumiseks, mida parteiisel kontrollil oli raske vastustada. Nii heitis näiteks Kross nõukogulikku retoorikat kasutades v-printsipi pooldajatele ette „kattevarata praktitsismi” „sellises kaalukas küsimuses nagu Nõukogude Liidu rahvuskultuuride tõelise lähendamise valdkonnas” (Kross 1967). Õiglast ja ohtrasõnalist pahameelt väljendasid ka teised ning teatav võltstruuduse hõng neid sõnavõtte ikkagi saadab.

Ilmselt mõjus Kleisi ja Raudtitsi artiklis kõige häirivamalt järgnev lõik.

25 aasta jooksul on vennasrahvaste kirjandusteosed peamiselt vene keele vahendusel tõlgitud. See oli ka ainuke moodus, et eesti lugejale vennasrahvaste kirjandus kättesaadavaks teha. Rahvuslike nimekujude sissetoomine entsüklopeediasse isoleeriks teda ka kogu sõjajärgseil aastail väljaantud kirjandusest. Igapäevases elus tuleb meile nimede tulv vene keele kaudu ning puudub igasugune tõenäosus, et lähemate aastate jooksul meie vabariigi üldsus NSV Liidu vennasrahvaste keeled niivõrd omandaks, et iga tööeesrindlase või filmitegelase nime suudetakse õigesti translitereerida. (Kleis, Raudtits 1967)

Küllap tahtmatult tõi see mälus esile stalinistliku surve tõlkida eeskätt vene keelest ja vene keele kaudu. Seda mainib võimurooniliselt ka Kross kui vaimu, „mis meilt kunagi nõudis Marxi ja Engelsi tundmist *venekeelsete originaalide järgi*” (Kross 1967, originaali rõhutus). Otsetõlgete vajalikkusest hakati avalikumalt rääkima pärast Stalini surma ning esialgu taas vennasrahvaste ja demokraatiamaaade nimel (vt nt Kaalep 1956; Kursson 1956; Samma 1962; Ojamaa 1965).

Kuigi poleemika vallandas pärisnimede küsimus ENE-s, tegi see toimetusele veidi ka liiga. Arhiivimaterjalid veenavad, et ENE toimetuse oli tõesti pingutanud toimiva lahenduse leidmiseks. Võõrnimede- ja terminoloogiaprobleemid tekkisid juba märksõnastike koostamise ajal ja neid mainiti 1963. aasta EKP KK paberites. Esimene suurem diskussioon hargnes aastatel 1964–1965 toimetuse seinte vahel: kas kreeka nimede puhul kasutada häälduspärast kirjaviisi – nagu soovitas 1960. aasta „Õigekeelsuse sõnaraamat” – või traditsioonilist ladina-saksa varianti, mida selgelt pooldas Kleis? Küsimust arutati mitmel redaktsioonikolleegiumi koosolekul, kus TRÜ filoloogid kaldusid toetama pigem traditsioonilist varianti, Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI) terminoloogid foneetiliselt kirjakuju (nt RA, ERA.R-2309.1.1.d, l 80–90). Viimast toetasid ka mõned peatoimetuse liikmed argumendiga, et marksismi-leninismi (ilmselt siis vene keeles kirjutatud) klassikud kasutasid viimast (RA, ERA.R-2309.1.1, l 29). Selles vaidluses jäi lõpuks peale Kleisi tiib.

Toimetuse ei püüdnud ise reegleid luua, vaid küsis aktiivselt nõu nii KKI-st kui ka TRÜ-st. Näiteks on Raudtits 29. aprillil 1964 teinud redaktsioonikolleegiumi nimel KKI-le ettepaneku moodustada vastav komisjon, kuhu kuuluksid KKI ja TRÜ spetsialistid (RA, ERA.R-2309.1.3739, l 102). Kuu aja pärast kurtis Kleis, et KKI ei suutnud komisjoni luua (RA, ERA.R-2309.1.1.d, l 80). Mitu probleemi anti lahendamiseks Vabariiklikule Õigekeelsuskomisjonile (VÕK), mis aga sel ajal eriti tegus ei olnud. Tuleb selgelt esile, et üksmeel puudus ka keeleteadlaste hulgas.³⁸ See ei lähtunud mitte v-printsibi eelistamisest, vaid eeskätt sellest, et rahuldavat lahendust ei suudetud leida. Toimetusele on saadetud ka eraldi mitmeid põhjalikke soovitusi, näiteks Harald Rajamets ukraina (27. VIII 1964) ja Olev Jõgi valgevene (6. II 1967) nimede kirjutamise kohta (RA, ERA.R-2309.1.3749, l 1–24). Keele ja Kirjanduse

³⁸ Seda näitab hästi KKI sõnaraamatute sektori juhataja Erich Raieti kiri 16. augustist 1967, mis direktor Eduard Pälli kaaskirja kinnitusel esindab ka instituudi seisukohta: „On arusaadav, et sellises olukorras keeleteadlastegi arvamused üsna tublisti erinevad. Nii näiteks on teada, et Keele ja Kirjanduse Instituudi soome-ugri sektori juhataja sm. Hallap, ajakirja „Keel ja Kirjandus” keeleosakonna juhataja sm. Saari ja Tartu keeleteadlased pooldavad otsetranskriptsiooni rakendamist, kuna vene keele vahendusel saadud kujusid peavad kasutuse lihtsuse tõttu eelistatavaks sõnaraamatute sektori endine juhataja sm. Nurm, terminoloogiagrupi juhataja sm. Kull (samuti mitmed sõnaraamatute sektori töötajad), „Keele ja Kirjanduse” vastutav sekretär sm. Kindlam, ETA tõlkesektori juhataja sm. Meriste jt. Isiklikult kaldun otsetranskriptsiooni eelistajate hulka. [...] Et Keele ja Kirjanduse Instituut ENE-le selle küsimuse lahendamisel olulist praktilist abi pakkuda ei suuda (gruusia ja armeenia nimede jaoks on siiski sõnaraamatute sektoris transkriptsiooni-reeglid välja töötatud), olen nõus leppima sellega, mida entsüklopeedia rahvas praegu pakkuda saab. Entsüklopeedia ilmumistähtaegade märgatavat edasinihutamist selle küsimuse lahendamiseks ei pea ma otstarbekohaseks.” (RA, ERA.R-2309.1.3749, l 51–54) Et terminoloogiagrupi juhataja Rein Kullgi lihtsakoeline v-printsibi pooldaja polnud, näitab tema 15-leheküljeline kiri 27. septembrist, mis seletab põhjalikult lahti transkribeerimise-translitereerimise keeleteaduslike probleeme (RA, ERA.R-2309.1.3749, l 55–70).

peatoimetaja Jõgi mainib samas, et vaidlused on temani jõudnud kaudselt, tegemist on tema enda algatusega ja lisab: „Oma pisikestes artiklites ei luba ma kasutada mingit kompromislikku lahendust – ka mitte venepärast nimekuju klambrites, rääkimata venepärasest kujust esikohal. ENE toimetuse on küll oma peremees, aga artikli autor on oma artikli peremees ja ta ei saa ennast siduda põhimõtetega, mille vastu ta ise on.” (RA, ERA.R-2309.1.3749, l 24) Neli kuud hiljem saadetud kirjas küsibki Jõgi oma kaastöö tagasi, sest nii valgevene kui ka ukraina nimed kirjutati ENE-s venepäraselt (RA, ERA.R-2309.1.3749, l 25).

Ka 1967. aasta avalik väitlus on ENE arhiivis põhjalikult dokumenteeritud – seega loeti seda oluliseks. 13. septembril peeti peatoimetuse koosolek, kuhu oli kutsutud keeleteadlasi (Erich Raiet KKI-st ja Arnold Kask TRÜ-st), VÕK-i esimees Arnold Humal, Sirbi ja Vasara toimetajad Andres Ehin ning Kalju Uibo, paar polemiseerijat (Lembe Hiedel ja Lennart Meri) jt. Koosoleku juhatas sisse Harry Õiglane, leides, et probleem nõuab teaduslikku lähenemist ja lahendust. Entsüklopeedia peab olema kooskõlas teiste teatmeteostega. Taas selgus, et kiirelt valmivat lahendust, st toimivaid reegleid pole valmis pakkuma ei KKI, TRÜ ega VÕK. Kleisi tsiteerides: „Pole uusi argumente, et senist otsust muuta, milleks siis siin polemiseerida” (RA, ERA.R-2309.1.1, l 84).

Sirbi ja Vasara diskussiooni lõpetav arutelu peeti 3. oktoobril 1967 ja selle kokkuvõtte avaldati 13. oktoobri ajalehes. Erimeelsusi see ei leevendanud: oldi kriitilised nii keeleteadlaste suhtes, kes pole 20 aastaga mingit reeglistikku välja töötanud, kui ka ENE toimetuse suhtes (Olev Jõgi: „Oleksid entsüklopeedia tegijad õigel ajal tegutsema hakanud, oleksid nad oma jõududegagi suutnud probleemi paremini lahendada”, Ühe mõttevahetuse... 1967). ENE toimetuse jäi endiselt kompromisslahenduse juurde, kus originaalitäpne nimi antakse sulgudes „vana”, st venepärase nimekuju järel.

Kõige tihedam suhtlus toimus niisiis ENE toimetuse, selle seitsmesaja inimeseni küündinud autorkonna ja lugejate-tellijate vahel. Kuid dialoogid hargnesid ka väljaspool Eestit. Nõukogude keskajakirjandus, sh Pravda ja Sovetskaja Literatura avaldasid lühiteateid kõigi liiduvabariikide entsüklopeediate valmimise kohta (nt Reidi 1966). Märksa sõnakam oli aga teine väline osapool: pagulaskond ja seda esindav ajakirjandus.

Esiialgu piirduti lihtsalt neutraalsete teadetega. Tihedamaks muutusid sõnumid pärast ettetellimise väljakuulutamist 1965. aastal. Kõige rohkem pööras ENE-le tähelepanu Torontos ilmunud ajaleht Vaba Eestlane. On arvamusi, mis loevad ettevõtmist padupunaseks, kuid selgelt avaldus ka huvi ja kaasaelamine. ENE ilmumist peeti suursündmuseks ja mainiti uhkusega, et kusagil maailmas pole tellijate suhtarv olnud nii suur. Põhjalikult analüüsiti läbi ka peatoimetuse, leides see olevat „osavalt ja otstarbekalt tasakaalustatud staazhikate parteilaste, nõukogude eesti funktsionääride, kõrgete hariduskeskuste juhatajate ning teadlaste kogu” (N. Eesti... 1966). Terast tähelepanu leidis ENE makett, eeskätt sellest aspektist, kes on puudu, mida on liiga vähe või ülearu (nt Pagulaskirjanikke... 1966; Ka põgenikke... 1966). Vahel jääb mulje, et teravamate arvamiste ja ironiseerimistega püütakse kaudselt mõjutada

Nõukogude Eestis toimuvat. Kaasalöömine v-ja-o-poleemikas lõpeb lõõplubadusega võtta vabas maailmas taas üles Eesti Entsüklopeedia väljaandmise küsimus: „Eestikeelsete raamatute salaja Eestisse sissetoimetamise võimalused on viimasel ajal koos turismiliiklusega avardunud ja nii pääseks nii mõnigi eksemplar tõelist entsüklopediat ka sinna, kuhu ta tegelikult kuulub” (Estonskaja Entsiklapedia 1967).

Niisiis on tegemist omalaadse pooltoimiva suhtlemisviisiga. Pagulaslehed kõnetasid mõistagi pagulasi, kuid kas otsesemalt või kaudsemalt ka ENSV võimuorganeid. Arhiivimaterjal kinnitab, et vähemalt osa pagulaslehtedes ilmunust jõudis ENE toimetuseni. Ainsaks avalikuks nõukogudepoolseks vastulauseks jäi aga 1960. aasta purtsatus Pravdas (Razve... 1960).

Lõpuks – nagu eelnevast hästi välja tuli – suhtleb iga entsüklopeedia intertekstuaalsel väljal teiste teatmeteostega. Kuigi alguses pidid peamisteks partneriteks olema nõukogude entsüklopeediad, taanduti sellest õige pea ning võrdlusaluseks võeti kättesaadavad võimalikult värsked samas mahus väljaanded. Ehk nagu kinnitas Uno Ussisoo esimese kõite ilmumise ajal, „loobuti ENE koostamisel mingi konkreetse entsüklopeedia täpsest matkimisest” (Ussisoo 1968). Veel enamgi toonitati Eesti enda entsüklopeediatraditsiooni, rääkides enamasti viiest eelkäijast (nt Raudtits 1965; Aasta pärast... 1965) ja jättes mingil põhjusel peaagu alati mainimata *m*-täheni jõudnud k/ü Looduse konkurendi, Noor-Eesti kirjastuse „Eesti rahvaleksikoni”.

Lõpetuseks

„Eesti nõukogude entsüklopeedia” ilmumise eellugu, erinevad kontekstid ja retseptioon toovad välja teadmislome paratamatu ideoloogilisuse. See võib olla väljendatud jõuliselt ja eksplitsiitselt, nagu tegid seda suure ja väikese nõukogude entsüklopeedia esimesed väljaanded või Leedu pagulasentsüklopeedia. Teine taktika – lasta kõnelda „külmadel faktidel” enestel (Entsüklopeedia... 1969) – ei suuda samuti ideoloogilisust vältida, kuid nagu ka LEE puhul näha, tagab see väljaannetele püsivama eluea isegi siis, kui rõhutatud neutraalsus võib uues ajakontekstis omandada sootuks negatiivse tähenduse.

ENE väljaandmist on oluline vaadelda kahes raamistuses: üleliidulised suunised ja kohalik traditsioon. Erinevalt kanoonilistest parteitekstidest oli ENE menukas ja hinnatud, kuid selle kui keske teatmeteose valmimist kureeris ikkagi parteiapparaat. Kui varasemad nõukogude entsüklopeediad püüdsid võimalikult palju arvestada teadmislome sidusat ideoloogilisust – parteilisust või klassilist iseloomu – kuni ümbertrükkide, kleepimiste ja käibelt kõrvaldamiseni, siis 1960. aastatel on vähemalt vaikimisi sellest eesmärgist loobutud. ENE-s leidsid seetõttu teatud määrani kooskõla vägagi eriilmelised, nii komparteilised, valgustuslikud kui ka rahvuslikud taotlused.

Kuid nõukogude entsüklopeediate ümberkirjutamise sund toob esile ka selle teadmismuutuse olemusliku demokraatlikkuse. Entsüklopediat ei saa teha üksi. Isegi Eesti pagulaste väiksema mahuga ettevõtmine koondas ligi sadakond kaastöölist,

ENE esimene köide aga u 700. Ka nõukogude entsüklopeediad, isegi defitsiidimajanduses, sõltusid tellijatest. Lugejate võim koos faktide võimuga töid dissonantside ja rebendite kaudu demokraatia ka kõrgstalinistlikesse väljaannetesse. Neid suutis ehk vältida ainult stalinlik antientsüklopeedia, ÕK(b)P ajaloo „Lühikursus”. Entsüklopeediale olemusliku demokraatia teadvustamine pärssiski regionaalsete ja rahvuslike teatmeteoste väljaandmist kuni 1960. aastateni.

Artikli valmimist toetas Eesti Teadusagentuuri grant PRG636 „Eesti siirdekultuuri arengumustrid (1986–1998)”.

ARHIIVIALLIKAD

Rahvusarhiiv (RA)

ERA.5275 – Eesti Teaduste Akadeemia

ERA.R-1 – Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu

ERA.R-1589 – Kirjastus Eesti Raamat

ERA.R-2309 – Eesti Entsüklopeediakirjastus

ERAF.1 – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

ERAF.5260 – Kirjastuste, toimetuste ja trükikodade parteialgorganisatsioonide protokollide kollektsioon

Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjakogu (TÜR)

F 90 – Kleis, Richard. Isikuarhiiv

VEEBIALLIKAD

Elektronnaja biblioteka istoričeskikh dokumentov. [Электронная библиотека исторических документов.] <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/1-glavnaya>

KIRJANDUS

Aasta pärast esimene köide. [Intervjuu Richard Kleisiga.] – Edasi I 27. VII 1965.

Aben, Karl 1957. Leedu nõukogude entsüklopeedia. – Sird ja Vasar 13. IX, lk 2.

Agejeva 2018 = Vera Ageeva, Kak roždalas' Ukrainskaja sovetskaja ènciklopedija. – BBC Ukrajina 10. VI 2018. [Вера Агеева, Как рождалась Украинская советская энциклопедия. – BBC Украина.] <https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-russian-44430205>

Aserbaidžaaani nõukogude entsüklopeedia. – Sird ja Vasar 30. I 1959, lk 1.

Benjamin, Walter 2010. Kunstiteos oma tehnilise reprodutseeritavuse ajastul. Tlk Mati Sirkel. – W. Benjamin, Valik esseid. Loomingu Raamatukogu, nr 26–29, lk 113–144.

Biržiška, Vaclovas 1953. Žodis Lietuvai ir lietuviams. – Lietuvių enciklopedija. Kd 1. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, lk vii–viii.

Bogomazova 2014 = O. V. Bogomazova, Sovetskie ènciklopedii 1920–1960-h godov kak istočnik istoriografičeskikh predstavlenij. – Vestnik Čeljabinskogo gosudarstvennogo universiteta, nr 22 (351), lk 161–166. [O. V. Богомазова, Советские энциклопедии

- 1920–1960-х годов как источник историографических представлений. – Вестник Челябинского государственного университета 2014, № 22 (351), с. 161–166.]
- Bolshevismi võimas ideeline relv.** – Postimees 30. IX 1945, lk 2.
- Bortšuk 2014** = Stepan Borčuk, Ukrainjins'ka enciklopedična tradicija XX st: proekti, vikonavci, perspektivi doslidžennja. Ivano-Frankivs'k: Lileja-NV. [Степан Борчук, Українська енциклопедична традиція XX ст: проекти, виконавці, перспективи дослідження. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014.]
- David-Fox, Michael 2015.** Crossing Borders: Modernity, Ideology, and Culture in Russia and the Soviet Union. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt155jp44>
- Eessõna.** – Eesti nõukogude entsüklopeedia. Kd 1: A–dyn. Tallinn: Valgus, 1968, lk 5–6.
- Eesti Entsüklopeedia.** – Stockholms-Tidningen Eestlastele 8. XII 1954, lk 2.
- Eesti Entsüklopeedia.** – Stockholms-Tidningen Eestlastele 13. V 1955, lk 1.
- Eesti entsüklopeedia.** Teatmeteos eesti maast, rahvast ja kultuurist, 1–2. Toim Heino Meister. Stockholm: Estonia, 1957–1959.
- ENSV Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsuse ülema käskkirjadega kõrvaldatavate eestikeelsete raamatute üldnimestik.** 1940–1947. Toim Robert Hallisoo. Tallinn: [Poliitiline Kirjandus], 1948.
- Entsüklopeedia okup. Eestist.** – Teataja 18. I 1969, lk 7.
- Estonskaja Entsiklapedia.** Kas Pärnu on Pjärnu ja Haapsalu on Gapsalu. – Vaba Eestlane, 23. VIII 1967, lk 2.
- Fakt 1954.** Eesti entsüklopeedia. – Stockholms-Tidningen Eestlastele 3. XI, lk 1.
- Gerovitch, Slava 2004.** From Newspeak to Cyberspeak: A History of Soviet Cybernetics. Cambridge: MIT Press.
- Graham, Loren R. 1993.** Science in Russia and the Soviet Union. A Short History. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gwertzman, Bernard 1970.** New Soviet encyclopedia found less dogmatic. – The New York Times 24. III, lk 6.
- Hiedel, Edwin; Hiedel, Lembe 1967.** Küsimusi ENE peatoimetusele ehk pärisnimede transliteerimise probleemi ENE-s ei saa pidada lahendatuks! – Sirp ja Vasar 30. VI, lk 6.
- Ideelse puhtuse ja kõrge kunstimeisterlikkuse eest.** – Sirp ja Vasar 1. XI 1957, lk 2.
- Ilmumas Leedu entsüklopeedia.** – Vaba Eesti Sõna 26. III 1953, lk 7.
- In and out of books.** – The New York Times 7. XI 1954, lk 8.
- Inno, Karl; Oinas, Felix (toim) 1949.** Eesti. Eesti entsüklopeedia andmeil. Geislingen: Eesti Rahvusfond Saksamaal, Eesti Üliõpilaskond Saksamaal.
- Jefremova 2014** = Elena Efremova, Prervannyj polet: nesostojavšiesja izdanija regional'nyh sovetskih ènciklopedij 1920–1930-h gg. An interrupted flight: Unpublished Soviet regional encyclopedias of the 1920s–1930s. – Quaestio Rossica, nr 2, lk 151–166. [Елена Ефремова, Прерванный полет: несостоявшиеся издания региональных советских энциклопедий 1920–1930-х гг. An interrupted flight: Unpublished Soviet regional encyclopedias of the 1920s–1930s. – Quaestio Rossica, No 2, с. 151–166.] <https://doi.org/10.15826/qr.2014.2.047>
- K. 1952.** Kultuurkapital ja entsüklopeedia. – Stockholms-Tidningen Eestlastele 20. II, lk 1.

- Ka põgenikke uues okup. Eesti ilmumahakkavas entsüklopeedias.** – Eesti Päevaleht 9. XII 1966, lk 1–2.
- Kaalep, Ain 1956.** Lähemale vennasrahvaste kultuurilistele traditsioonidele. Mõtteid tõlke- ja transkriptsiooniküsimustest. – Edasi 3. VII, lk 3–4.
- Kaalep, Ain 1967a.** Kuidas kirjutada Kesk-Aasia rahvaste nimesid. – Sirp ja Vasar 17. II, lk 6.
- Kaalep, Ain 1967b.** Türgi-tatari ja tadžiki nimede eesti transliteratsiooni katse. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 275–280.
- Kalda, Maie 2014.** Kui me EKBL-i tegime. – Maie Kalda. Kaastekste. Koost, toim Virve Sarapik, Ülle Kurs. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 86–95.
- Karotamm 1945** = Intelligentsi ülesanded majanduslikus ja kultuurilises ehitustöös Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis. EK(b)P KK sekretär N. Karotamme kõne I eesti intelligentsi kongressil 28. jaanuaril s.a. – Sirp ja Vasar 3. II, lk 2–4.
- Kasahhi nõukogude entsüklopeedia.** – Sirp ja Vasar 6. II 1959, lk 3.
- Kleis, Richard 1948.** Nõukogulik ühiskond ja „Eesti entsüklopeedia”. – Rahva Hääl 19. XII.
- Kleis, Richard; Raudtits, Ludmilla 1967.** Vennasrahvaste nimedest ENE-s. – Sirp ja Vasar 23. VI, lk 5.
- Kojevnikov, Alexei 2008.** The phenomenon of Soviet science. – Osiris, kd 23, lk 115–135. <https://doi.org/10.1086/591871>
- Kross, Jaan 1967.** Last, not least: laast, mitte liist. – Sirp ja Vasar 1. IX, lk 5.
- Kross, Jaan; Laht, Uno; Merilaas, Kersti; Niit, Ellen; Sang, August 1967.** „Sirbi ja Vasara” toimetusele. – Sirp ja Vasar 23. VI, lk 5.
- Kultuurkapital kirjastab suure entsüklopeedia.** – Eesti Teataja 14. IV 1951, lk 1.
- Kultuurkapital asutab keskraamatukogu.** – Eesti Teataja 23. II 1952, lk 1.
- Kursson A. [Kurtina, Aleksander] 1956.** Tõlkida tuleb originaalist. – Sirp ja Vasar 5. V, lk 4.
- Laul, Ülo 1966.** Entsüklopeedia arutelult. – Edasi 31. III, lk 3.
- Leedu entsüklopeedia – rahvusliku teaduse varasalv.** – Postimees 1. III 1944, lk 2.
- Lenin, Vladimir Iljitš 1960.** Narodnikluse majanduslik sisu ja selle arvustus hr. Struve raamatust. – V. I. Lenin, Teosed. Kd 1: 1893–1894. Tlk 4. väljaande järgi. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lietuvos padomju enciklopėdija.** – Literatūra un Māksla 31. VIII 1957.
- Lietuviškos enciklopedijos 2020.** Koost Vitas Povilaitis, toim Antanas Buračas, Edvinas Giedrimas, Saulius Maskeliūnas. – Encyclopedia for Lithuania and the World (ELIP). https://lietuvai.lt/wiki/Lietuvi%C5%A1kos_enciklopedijos
- Lugejal on sõna: Alem pois, Eesti entsüklopeedia ei tohi olla uustrükk; Antientsüklopedist, Ülearune risk.** – Välis-Eesti 6. V 1951, lk 4.
- Meri, Lennart 1967.** Ajutised põhimõtted? – Sirp ja Vasar 4. VIII, lk 4.
- Meriste, Henno 1967.** Ka sellest seisukohast. – Sirp ja Vasar 18. VIII, lk 3.
- Mida arvate entsüklopeedia maketist?** – Edasi 24. III 1966, lk 1.
- Mis sai Shepilovist?** – Vaba Eestlane 31. III 1962, lk 8.
- N. Eesti entsüklopeediale 65.000 tellimist.** – Vaba Eestlane 15. X 1966, lk 4.
- Niisugused on lugejate soovid.** – Sirp ja Vasar 28. IX 1956, lk 5.
- Ojamaa, Jüri 1965.** Vennasrahvaste kirjanduse tõlkimisest. – Sirp ja Vasar 3. IX, lk 1.
- Osv. O. 1968.** Eestlaste keskusesse vanaduspäevi veetma. – Vaba Eestlane 23. XI, lk 5.

- Ot redaktsii 1926** = Ot redakcii. – Bolšaja sovietskaja ènciklopedija. Kd 1: A – Akolla. Peatoim Otto Jul'evič Šmidt. Moskva: Sovetskaja ènciklopedija, 1926, [lk nr-ta]. [От редакции. – Большая советская энциклопедия. Т. 1. А – Аколла. Гл. ред. Отто Юльевич Шмидт. Москва: Советская энциклопедия, 1926.]
- Ot redaktsii 1931** = Ot redakcii. – Malaja sovietskaja ènciklopedija. Kd 10: Švecija – Jaja. Peatoim Nikolaj Leonidovič Meščerjakov. Moskva: Sovetskaja ènciklopedija, 1931, [lk nr-ta]. [От редакции. – Малая советская энциклопедия. Т. 10. Швеция – ЯЯ. Гл. ред. Николай Леонидович Мещеряков. Москва: Советская энциклопедия, 1931.]
- Ot redaktsii 1937** = Ot redakcii. – Malaja sovietskaja ènciklopedija. 2 tr. Kd 1. A – bolgary. Peatoim Nikolaj Leonidovič Meščerjakov. Moskva: Sovetskaja ènciklopedija, 1937, [lk nr-ta]. [От редакции. – Малая советская энциклопедия. 2-е издание. Т. 1. А – болгары. Гл. ред. Николай Леонидович Мещеряков. Москва: Советская энциклопедия, 1937.]
- Ot redaktsii 1949** = Ot redakcii. – Bolšaja sovietskaja ènciklopedija. 2 tr. Kd 1: A – Aktualizm. Peatoim S. I. Vavilov. Moskva: Sovetskaja ènciklopedija, 1949, [lk nr-ta]. [От редакции. – Большая советская энциклопедия. 2-е издание. Т. 1. А – актуализм. Гл. ред. С. И. Вавилов. Москва: Советская энциклопедия, 1949.]
- Out goes Beria.** – The New York Times 5. I 1954, lk 26.
- Pagulaskirjanikke N. Eesti entsüklopeedias.** – Vaba Eestlane 26. X 1966, lk 4.
- Parašin, Leonid 1955.** Sõnaraamatute väljaandmist tuleb kiirendada. – Sirp ja Vasar 28. X, lk 6.
- Partei ideeline varasalv.** – Sirp ja Vasar 2. XI 1940, lk 1.
- Pillau, Endel-Eduard 1969.** Esimestest katsetustest „Eesti nõukogude entsüklopeediani”. – TRÜ Toimetised, kd 234, lk 357–389.
- Pilshchikov, Trunin 2018** = Igor' Alekseevič Pilščikov, Mihail Vladimirovič Trunin, Ju. M. Lotman – recenzent statej o strukturalizme, prednaznačennyh dlja sovietskih ènciklopedičeskikh izdanij. – Jurij Mihajlovič Lotman, O strukturalizme. Raboty 1965–1970 godov. Toim Igor' Alekseevič Pilščikov, Nikolaj Vladimirovič Poseljagin, Mihail Vladimirovič Trunin. Tallinn: TLÜ kirjastus, lk 282–299. [Игорь Алексеевич Пильщиков, Михаил Владимирович Трунин, Ю. М. Лотман – рецензент статей о структурализме, предназначенных для советских энциклопедических изданий. – Юрий Михайлович Лотман, О структурализме. Работы 1965–1970 годов. Ред. Игорь Алексеевич Пильщиков, Николай Владимирович Поселягин, Михаил Владимирович Трунин. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2018.]
- Postanovlenie CK VKP(b) „O postanovke partijnoj propagandy v svjazi s vypuskom „Kratkogo kursa istorii VKP(b)”. 14 nojabrja 1938 g.** – Pravda 15. XI 1938. [Постановление ЦК ВКП(б) „О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском „Краткого курса истории ВКП(б)”. 14 ноября 1938 г. – Правда 15. ноября 1938.]
- Predislovie.** – Malaja sovietskaja ènciklopedija. Tekst v 10 t. Kd 1: Aa – Vanil'. Peatoim N. L. Meščerjakov. Moskva: Sovetskaja ènciklopedija, 1928, [lk nr-ta]. [Предисловие. – Малая советская энциклопедия. Текст в 10 т. Т. 1. АА – Ваниль. Гл. ред. Н. Л. Мещеряков. Москва: Советская энциклопедия, 1928.]
- Põldmaa, H. 1955.** Kirjanduse levitamise hoogtöökuul. – Õhtuleht 16. XII, lk 1.

- Raamatukogudest ja raamatukauplustest kõrvaldatavate raamatute üldnimestik nr. 2. Tallinn: [s. n.] 1950.
- Raamatukogudest ja antikvariaatidest kõrvaldamisele kuuluvate kodanlikul ja okupatsiooni ajal Eestis ilmunud väljaannete koondimekiri. II osa. Tallinn: [s. n.] 1963.
- Raige, S[ilvija]. 1967. Võõrnimede kirjutamise juhised lätlastele. Ühe autori mõtteid. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 632–636.
- Razve èto kul'turnye svjazi? – Pravda 17. IV 1960. [Разве это культурные связи? – Правда 17 апреля 1960.]
- Raudtits, Ludmilla 1965. Suur raamat valmib. – Sirp ja Vasar 2. VII, lk 1.
- Raudtits, Ludmilla 1966. Tulipunktis oli makett... – Polügrafist, nr 1, lk 3–4.
- Redaktsioonitoimkond [Richard Kleis, Peeter Treiberg, Johannes Voldemar Veski] 1932. Eessõna. – Eesti entsüklopeedia. I köide: A–Chamdi. Peatoim R. Kleis. Tartu: Loodus, lk viii–xiii.
- Reidi, [Ilmar] 1966 = I. Rejdi, „Èstonskaja sovetškaja ènciklopedija”. – Pravda 9. III 1966. [И. Рейди, „Эстонская советская энциклопедия”. – Правда 3 марта 1966.]
- Rozstriljane vidrodžennja. Antologija 1917–1933. Poezija–proza–drama–esej. Toim Juri Lavrinenko. Pariis: Instytut Literacki, 1959. [Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. Поезія–проза–драма–есеї. Упорядник Юрій Лавріненко. Paris: Instytut Literacki 1959.]
- Samma, Otto 1962. Üht-teist tõlkimisest ja tõlkijatest. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 385–392.
- Sirel, H. 1955. Raamatuist, mida lugejad ootavad. – Sirp ja Vasar 15. IV, lk 7.
- Stalin biography finally appears. – The New York Times 15. II 1958, lk 6.
- Starovoit 2015 = Svitlana Starovojt, „Ukrajins'ka radjans'ka enciklopedija” ta AN URSS. – Enciklopedičnij visnik Ukrajin, kd 6–7, lk 84–89. [Світлана Старовойт, „Українська радянська енциклопедія” та АН УРСР. – Енциклопедичний вісник України 2015, Число 6–7, с. 84–89.] <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003501>
- Stradiņš, Jānis 2002. Ceļa vārdi „Latvijas enciklopēdijai”. – Latvijas Vēstnesis 10. XII. <https://www.vestnesis.lv/ta/id/69149>
- Tallinna Raamatuantikvariaat. – Sirp ja Vasar 16. XII 1960, lk 7.
- Teder, Meinhard 1963. Nõukogude Eesti entsüklopeedia. – Sirp ja Vasar 31. V, lk 6.
- Toimetuselt. – Keel ja Kirjandus 1967, nr 10, lk 636–637.
- TRÜ eesti keele kateedri koosolek võõrpärisnimede ortograafia küsimuses. – Sirp ja Vasar 14. VII 1967, lk 6.
- Ukrainskaja Sovetskaja Ènciklopedija. – Literaturnaja Gazeta 9. XII 1944. [Украинская Советская Энциклопедия. – Литературная газета 9 декабря 1944.]
- Ukrainskaja sovetškaja ènciklopedija. – Pravda 3. IX 1958. [Украинская советская энциклопедия. – Правда 3 сентября 1958.]
- Ussisoo, Uno 1967. Gruusia nimede kirjutamine eesti keeles. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 350–355.
- Ussisoo, Uno 1968. 700 kirjameest ja 1 ENE. – Noorte Hääl 31. XII.
- Vennasrahvaste pärisnimede translitereerimine ja ENE. – Sirp ja Vasar 14. VII 1967, lk 6.
- Vinkel, Arne 2002. „Eesti kirjanduse ajaloo” saamisloost. – A. Vinkel, Viimased vaod. Vaat-lusi Eesti kirjandusmaastikult. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 291–296.
- Võimas ideeline relv. – Sirp ja Vasar 2. X 1948, lk 1.

Walker, Mark (toim) 2002. Science and Ideology. A Comparative History. London–New York: Routledge.

'Who's again who' listed in Soviet. – The New York Times 14. IX 1958, lk 27.

Ühe mõttevahetuse lõpetuseks. – Sirp ja Vasar 13. X 1967, lk 7.

ÜK(b)P Keskkomitee otsused „Ajakirjadest „Zvezda” ja „Leningrad”, „Draamateatrite repertuaarist ja abinõudest selle parandamiseks”, „Kinofilmist „Suur elu” ja „V. Muradeli ooperist „Suur sõprus””. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951.

Yurchak, Alexei 2005. Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation. Princeton, Oxford: Princeton University Press.

Virve Sarapik (sünd 1961), dr. phil., Eesti Kunstiakadeemia kunstiteaduse ja visuaalkultuuri instituudi professor (Põhja pst 7, 10412 Tallinn), virve.sarapik@artun.ee

Estonian Soviet encyclopedia: Knowledge building, contexts and dialogues

Keywords: Estonian Soviet Encyclopedia, Soviet ideology, knowledge creation, dialogue

The article examines the role of an encyclopedia and its transformation in Soviet society on the example of the Estonian Soviet encyclopedia (Eesti nõukogude entsüklopeedia, ENE). The focus is on three questions: In what contexts does ENE fit? How did the compilation of ENE begin and how did local aspirations and power ambitions take shape in that process? How did the ENE editorial board communicate with the future reader and what are the dialogue models emerging?

The compilation of ENE was a process revealing the ways of knowledge presentation characteristic of Khrushchev's Thaw and the construction of the reader as the recipient of the knowledge presented to them. The succinctness and factuality of the encyclopedia articles together with the wide range of authors and large readership managed to create a certain form of democracy to contrast the totalitarian model of knowledge. The remarkable number of subscribers to ENE can hardly have been achieved without communication with readers and due consideration for their views. Also, it can be demonstrated that dialogue, either direct or indirect, had an important role on more than one level, including communication with the authorities as well as with the expatriate community.

The article is mainly based on the relevant materials in the National Archives of Estonia and in the contemporary press. Comparative observations are made on all-Union works of reference as well as on those issued in other Soviet republics.

Virve Sarapik (b. 1961), PhD, Estonian Academy of Arts Institute of Art History and Visual Culture, Professor (Põhja pst 7, 10412 Tallinn), virve.sarapik@artun.ee